

NOWY PORZĄDEK

Karykatury Artura Szyka

Nowy porządek

25^{lat} Mazowsze

Julian Tuwim, *Do prostego człowieka*

Gdy znów do murów klajstrem świeżym
przylepiać zaczną obwieszczenia,
gdy „do ludności”, „do żołnierzy”
na alarm czarny druk uderzy
i byle drab, i byle szczeniak
w odwieczne kłamstwo ich uwierzy,
że trzeba iść i z armat walić,
mordować, grabić, truć i palić;
Gdy zaczną na tysięczną modłę
Ojczyznę szarpać deklinacją
i łudzić kolorowym godłem,
i judzić „historyczną racją”,
o piędzi, chwale i rubieży,
o ojcach, dziadach i sztandarach,
o bohaterach i ofiarach;
Gdy wyjdzie biskup, pastor, rabin
pobłogosławić twój karabin,
bo mu sam Pan Bóg szepnął z nieba,
że za ojczyznę - bić się trzeba;
Kiedy rozścierwi się, rozchami

wrzask liter pierwszych stron dzienników,
a stado dzikich bab – kwiatami
obrzucać zacznie „żołnierzyków”.
– O, przyjacielu nieuczony,
mój bliźni z tej czy innej ziemi!
Wiedz, że na trwogę biją w dzwony
króle z panami brzuchatemi;
Wiedz, że to bujda, granda zwykła,
gdy ci wołają: „Broń na ramię!”,
że im gdzieś nafta z ziemi sikła
i obrodziła dolarami;
Że coś im w bankach nie sztytuje,
że gdzieś zwęszyli kasy pełne
lub upatrzyły tłuste szuje
cło jakieś grubsze na bawełnę.
Rznij karabinem w bruk ulicy!
Twoja jest krew, a ich jest nafta!
I od stolicy do stolicy
Zawołaj broniąc swej krwawicy:
„Bujać – to my, panowie szlachta!”

Źródło wiersza: „Robotnik”, nr 305, 27 października 1929

MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

Galeria Pałac Przebendowskich/Radziwiłłów

NOWY PORZĄDEK

Karykatury Artura Szyka

Informator wystawy

pod redakcją **Tadeusza Skoczka**

Warszawa, 2024

Autorzy:
Małgorzata Karolina Piekarska, Tadeusz Skoczek, Łukasz Żywek

Projekt okładki
Krzysztof Woźniak

Wystawa NOWY PORZĄDEK. Karykatury Artura Szyka,
Muzeum Niepodległości w Warszawie, 15 lutego - 15 maja 2024

ISBN 978-83-67398-54-1

Wydawnictwo Muzeum Niepodległości
(identyfikator wydawnictwa naukowego: 42 700)
al. Solidarności 62; 00-240 Warszawa
wydawnictwo@muzn.pl
tel. 22 826 90 91 w. 41

Spis treści

Tadeusz Skoczek, Wstęp	str. 7
<i>O wystawie</i>	str. 11
Małgorzata Karolina Piekarska, Artur Szyk. Polski patriota na Zachodzie	str. 13
Małgorzata Karolina Piekarska, Nowy porządek	str. 27
Łukasz Żywek, Słownik postaci	str. 33
Katalog	str. 63
Zestawienie muzeologiczne obiektów	str. 104
Bibliografia	str. 107

Artur Szyk w roku 1932;
źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1/0/11/5449

NEW ORDER

Angielski tytuł tej publikacji jest bardziej adekwatny, niż jej tłumaczenia na język polski. „Nowy ład” ma wyraźne konotacje współczesne, o zabarwieniu politycznym i gospodarczym. Małgorzata Karolina Piekarska zaproponowała zbliżone tłumaczenie. „Nowy porządek” najlepiej oddaje w naszym języku zamierzenie twórcy.

Artur Szyk sam stwierdził podczas wystawy w Warszawie w roku 1932: „Jestem Żydem, a Polska jest moją ojczyzną. Nie umiem jednego od drugiego oddzielić w moim sercu”.

Jego karykatury prezentowane w publikacji znajdującej się w zbiorach Muzeum Niepodległości ukazują ten nowy porządek propagowany przez faszystów. Powiększone plansze przy wykorzystaniu współczesnych możliwości stworzenia kopii cyfrowych oraz katalog zawierający reprodukcje wszystkich obiektów, pozwalają w pełni podziwiać kunszt artysty. Nie jest to pomysł nowy, ani nowatorski. Miniatury mają swój klimat, jednak dopiero plansze mogą wzbudzić podziw dla twórcy.

Marian Fuks napisał takie słowa: „Twórczość Artura Szyka jest ewenementem w dziejach współczesnego malarstwa miniaturowego. Bogata, nacechowana jego talentem i osobowością twórczość imponuje zarówno bogactwem ilościowym, jak też rozległą i różnorodną tematyką. Szyk był jakby zamknięty w swoim wewnętrznym świecie, chociaż głęboko przeżywał

wydarzenia epoki, nie poddawał się modom w sztuce i koniunkturalnym prądom. Jego dzieła wyrastały z konkretnych idei, z fascynacji, którym ulegał i którymi bywał pochłonięty. Toteż z rzadka tworzył pojedyncze miniatury. Tworzył z pasją i benedyktyńską cierpliwością całe cykle poświęcone ważnym wydarzeniom historycznym i postaciom zapisanym w dziejach ludzkości. I, co może się wydawać paradoksalne, jego dzieła, przecież miniatury, były czymś w rodzaju monumentalnego dokumentu”.

Katarzyna Siwiec stwierdziła współcześnie, na łamach „Gazety Wyborczej”, że był artystą, który ołówkiem i pędzlem przeganiał zło. Natomiast w wydanej w roku 1935 we Lwowie monumentalnej publikacji *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich* (przedmowę napisał profesor Majer Bałaban) Maksymiliana Goldsteina i Karola Dresdnera, znajdziemy taki akapit:

„Prawdziwą ozdobę naszych zbiorów, a także książki naszej, stanowi przepiękna karta Artura Szyka. Przejawiają się w niej bodaj wszystkie znamiona misternej sztuki tak sławnego już dziś artysty. Wykształcony w szkole francuskich miniaturzystów, do złudzenia przypominający nieraz mistrzów XV wieku, nawiązuje jednak Szyk do tradycyjnych motywów żydostwa. W europejskich salonach sztuki podziwiano cykl wspaniałych jego miniatur, objęty tytułem *Statut Kaliski*. W szeregu mistrzowskich ilustracji przesunął Szyk przed naszymi oczyma sceny z historii Żydów polskich od czasów najdawniejszych aż do powstania niepodległej Polski. Artur Szyk okazał się też znakomitym ilustratorem paschalnej *Hagady*, owej księgi, która inspirowała artystów żydowskich wszystkich czasów. Poza motywami tradycyjnymi zbliża się Szyk do żydowskiej sztuki ludowej niezwykłą barwnością i zadziwiającym bogactwem ornamentyki zwierzęcej i roślinnej”.

Twórczość Artura Szyka systematycznie jest przypominana w naszym kraju.

W Krakowie zorganizowano w Stradomskim Centrum Dialogu wystawę i wydano w 2011 roku katalog do tej wystawy pod tytułem *Artur Szyk (1894-1951). Dziedzictwo polsko-żydowskiego artysty/ the legacy of polish-jewish artist*. Scenariusz wystawy przygotował Aleksander B. Skotnicki, redagując też katalog.

Możemy współcześnie zapoznać się z niewielką biografią Artura Szyka, napisaną przez Josepha Ansella. Przeczytamy w niej, że „wśród Żydów najbardziej znany jest z ilustrowanej *Hagady*, choć znakomita większość jego prac dotyczy współczesnych problemów politycznych i społecznych. W swoim rodzinnym kraju artysta propagował idee wolności, tolerancji i godności człowieka. Szyk uważał, że do jego obowiązków, jako żydowskiego artysty, należy troska nie tylko o Żydów, ale także o inne mniejszości narodowe”.

W Muzeum Historii Żydów Polskich zaprezentowano 18 sierpnia 2014 roku *Statut Kaliski*, bibliofilskie wydanie iluminacyjnego dzieła Artura Szyka, otwierając wystawę pod tytułem „Statut Kaliski. 750-lecie pierwszego przywileju dla Żydów polskich”. Renata Piątkowska, kurator ówczesnej wystawy mówiła:

„Żydów zachęcano do osiedlania się w Polsce, bo znali gospodarkę pieniężną i mieli kontakty w całej Europie. *Statut Kaliski* zapewniał im w miarę swobodne i bezpieczne życie. Gwarantował swobodę handlu i zezwalał na lichwę. Obok celów ekonomicznych, regulował też wszelkie prawa religijno-ludzkie, m.in. swobodę życia religijnego według własnej tradycji. I dawał im ochronę prawną (za uderzenie Żyda obowiązywała kara; nie wolno też było bezpodstawnie oskarżać Żydów o mord rytualny)”.

Dokument Bolesława Pobożnego z 1264 roku prezentowany w różnych językach europejskich uzupełniały miniatury Artura Szyka przedstawiające rabinów, żydowskich rzemieślników, starozakonnych bohaterów polskich powstań narodowych, symbole polskie i żydowskie.

Oryginalny dokument nie przetrwał do naszych czasów, znany jest jedynie z kopii i odpisów. Jeden z nich to potwierdzenie przywilejów nadane przez króla Kazimierza Wielkiego 17 sierpnia 1334 roku. Artur Szyk wzbogacił tekst swoimi kartami, przedstawiającymi wspólną historię Polaków i Żydów.

W naszym muzealnym kwartalniku „Niepodległość i Pamięć” ukazał się po spotkaniu w Muzeum „Polin” tekst *Złota legenda polskiego judaizmu* (zob. NiP, rocznik XXI:2014, nr 3-4 (47-48), s. 353-356).

Narodowe Centrum Kultury pod koniec 2023 roku zaprezentowało w Galerii Kordegarda kolejną wystawę z pracami Artura Szyka. Oprócz 15 iluminowanych ilustracji *Statutu Kaliskiego* można było obejrzeć 4 plakaty, 2 grafiki, serie pocztówek z 1939 roku, cegiełkę na budowę pomnika Józefa Piłsudskiego w Łodzi oraz *New Order*, książkę z 1941 roku wypożyczoną z Muzeum Niepodległości.

Wystawa przygotowana przez Małgorzatę Karolinę Piekarską poświęcona jest w całości tej publikacji.

Tadeusz Skoczek

Dyrektor Muzeum Niepodległości

O wystawie

W 2022 roku Muzeum Niepodległości zakupiło do swoich zbiorów wydaną w 1941 roku nowojorską publikację *NOWY PORZĄDEK* z wybranymi karykaturami Artura Szyka. W obliczu toczących się w świecie wojen, uniwersalizm rysunków sprawił, że postanowiliśmy je pokazać. Niewielkie reprodukcje zostały komputerowo powiększone, wydrukowane i oprawione, by zwiedzającym zaprezentować to, co zachwycało Amerykę 80 lat temu, a dziś jest nadal aktualne. Bo dobra satyra nigdy się nie starzeje.

Małgorzata Karolina Piekarska

Muzeum Niepodległości w Warszawie

ORCID: 0000-0002-6551-6839

Artur Szyk. Polski patriota na Zachodzie

Artur Szyk to jeden z artystów, których życiorys jest równie fascynujący jak twórczość. Urodził się 16 lipca 1894 roku w Łodzi, w inteligenckiej, zasymilowanej rodzinie żydowskiej, jako syn fabrykanta tkackiego Szlomy (Solomona) Szyka (ok.1865–1921) i Eugenii (Heny) z domu Rogackiej (1871–1942). Podobnie jak rodzice, również on uważał się i za Polaka, i za Żyda. Joseph P. Ansell – jego biograf, napisał, że: „przywiązanie do obydwu narodowości stało się dla Artura Szyka inspiracją zarówno w życiu, jak i w twórczości”¹. Według przekazów rodzinnych, malować zaczął już w wieku czterech lat, a jako sześciolatek narysował cykl obrazków, ilustrujących trwające w Chinach Powstanie Bokserów. Wprawdzie, jak twierdzi wspomniany już Ansell, przekaz ten, choć powtarzany w biografiach artysty, budzi wątpliwości, gdyż sześciolatek był zbyt mały, by „zdawać sobie sprawę z politycznego aspektu wydarzeń”². Możliwe jest jednak, że wydarzenia o których wówczas rozpisywała się prasa, a co za tym idzie mogli mówić o nich w domu dorośli, wpłynęły na zainteresowanie przyszłego artysty historią i polityką. Wiadomo, że Salomon Szyk opowiadał synowi o historii, także tej opisywanej w Biblii. Na

¹ J. P. Ansell, *Artur Szyk. Artysta, Żyd, Polak*, Kraków – Budapeszt 2007, s. 20.

² Ibidem.

wyobraźnię dziecka wpływał też wiszący w domu na ścianie gobelin przedstawiający przejście Żydów przez Morze Czerwone oraz drzewo genealogiczne rodziny ukazujące rodowód nazwiska Szyk, z którego wynikało, że rodzina wywodzi się od urodzonego w 1579 roku, w bawarskim mieście Wallerstein, rabina Jom-Tow Lipmana Halewi Hellera, który później wstąpił się jako Tosefet Jom-Tow (1579–1654) i został rabinem w gminie żydowskiej w Pradze. Tam ożenił się z córką rabiego Szymona ben Jehudy Kacnelsona, a ich dzieci kierując się hebrajskimi inicjałami imienia i nazwiska wielkiego dziadka, przyjęły nazwisko Szyk³. Ojciec Artura podobno zamierzał napisać książkę o swoim przodku, ale niestety, w 1903 roku został napadnięty i oślepił na skutek oblania twarzy kwasem siarkowym, co podobno stało się w wyniku pomyłki komitetu rewolucyjnego⁴. Wiadomo również, że przyszły artysta był obecny w trakcie wizyt różnych gości i siedząc w kącie salonu łódzkiego mieszkania Szyków, szkicował ich portrety⁵. Z pewnością na talent Artura Szyka zwrócili uwagę zarówno rodzice, jak i odwiedzający ich goście. Dlatego malec pobierał prywatne lekcje rysunku u łódzkiego malarza Jakuba Kacemboga (1857–1908). Przyszły artysta od małego rysował karykatury, co bywało przyczyną jego kłopotów w szkole. Mały Artur rozpoczął naukę w rosyjskiej Szkole Handlowej w Zgierzu, ale nigdy jej nie ukończył z powodu udziału w strajku szkolnym i narysowania karykatury cara Rosji⁶. Ojciec umieścił go więc w Szkole Handlowej Łódzkich Kupców, w której językiem wykładowym był polski. To tam zwrócono uwagę na utalentowanego plastycznie ucznia. Dyrektor Wacław Kloss (1867–1943), często zabierał jego zeszyty z rysunkami do szkolnego muzeum. A gdy w 1909 roku w Częstochowie odbyła się pierwsza ogólnopolska wystawa prac uczniów

³ S. L. Shneiderman, *Burzliwe życie Artura Szyka*, Łódź 2002, s. 17.

⁴ Ibidem, s. 22.

⁵ Ibidem, s. 17.

⁶ M. Szukalak, *Łódzkie rysunki Artura Szyka*, Łódź 1997, s. 12.

i łódzka szkoła zdobyła złoty medal za rysunki młodego Szyka, Kloss postanowił namówić rodziców ucznia, by wystali go na nauki do Paryża do Académie Julian⁷. Przyszły artysta znalazł się tam jesienią 1910 roku i przeżył wielkie rozczarowanie. Oto z bogatego domu łódzkich fabrykantów wylądował w klitce na czwartym piętrze na Montparnasse, a na dodatek poznał paryskich artystów żyjących w nędzy i czekających na cud odkrycia⁸. Zagubiony w paryskim środowisku miał wrażenie, iż nic nie potrafi – zwłaszcza, że dookoła trwały dysputy nad celem sztuki, a różne malarskie prądy ścierały się ze sobą. Długo więc trwało zanim zaczął malować. W paryskiej akademii studiował m.in. pod okiem profesora Henriego Royera (1869–1938)⁹. Tam młody Szyk poznał nie tylko najwybitniejszych rzeczników różnych prądów w malarstwie, ale również żydowskich artystów, którzy do Paryża przybyli z Polski i Rosji. Byli wśród nich m.in.: Leopold Gottlieb (1879–1934), Mojżesz Kisling (1891–1953), Ossip Zadkine (1888–1967) czy Jacques Lipschitz (1891–1973). Wszystkich łączyło „kultywowanie żydowskich tradycji przywiezionych do kosmopolitycznego Paryża z polskich i rosyjskich miasteczek”¹⁰. Spotykali się w studiu rzeźbiarskim Nauma Aronsona (1872–1943). Szyk traktował go nie tylko jako starszego kolegę, ale przede wszystkim jako „duchowego nauczyciela i przewodnika”¹¹. To w jego atelier nauczył się żydowskiego języka, którego znajomości nie wyniósł z rodzinnej Łodzi.

Pierwsze obrazy, które tworzył w Paryżu przedstawiały paryskich Żydów – krawców i czapników, co wynikało z wyniesionego z domu sentymentu do środowisk tkackich. Ale w sztukę o tematyce żydowskiej zaangażował się używając innego języka artystycznego niż koledzy. Przede wszystkim, czerpał z powiązanych ze sobą nurtów sztuki dekoracyjnej, na co ogrom-

⁷ S. L. Shneiderman, *Burzliwe życie...*, op. cit., s. 25.

⁸ Ibidem, s. 26.

⁹ M. Szukalak, *Łódzkie rysunki...*, op. cit., s. 15.

¹⁰ S. L. Shneiderman, *Burzliwe życie...*, op. cit., s. 28.

¹¹ Ibidem, s. 29.

ny wpływ miał angielski ruch Arts and Crafts oraz pokrewne nurty na kontynencie. Do tego dochodziło powszechne w tym okresie zainteresowanie sztuką i techniką średniowiecznych iluminacji oraz Orientem, tudzież motywami ludowymi. Dlatego powoli wypracowywał swój własny, rozpoznawalny styl. Po powrocie do Łodzi rysował karykatury polityczne dla pisma „Łodzier Morgenblat”. Były one przedrukowywane nie tylko przez prasę żydowską, ale i liberalne polskie gazety¹². Popularność zdobyta dzięki karykaturom sprawiła, że udało mu się, dzięki współpracy z Żydowskim Towarzystwem Muzyczno-Literackim Hazomir, wyjechać na rok do Palestyny, na teren historycznej Ziemi Izraela jako członek liczącej kilkanaście osób artystycznej ekspedycji do Erec Israel, której celem było zebranie materiałów do panoramicznej wystawy dotyczącej żydowskiej starożytności¹³. Delegację żegnało na dworcu środowisko Hazomiru, w którym była obracająca się w kołach artystycznych działaczka Julia Likerman¹⁴ (1900–1974), przyszła żona artysty. W Jerozolimie największe wrażenie zrobiła na Szyku Ściana Płaczu, przy której przeżył religijny wstrząs. Chodził tam codziennie i szkicował modlących się Żydów. Równocześnie, przez krótki czas prowadził w Jerozolimie kurs malarstwa w działającej od ośmiu lat Akademii Sztuk Pięknych i Wzornictwa Besaleela¹⁵. Podczas pobytu w Ziemi Świętej, ukształtowała się charakterystyczna cecha malarstwa Artura Szyka, którą było łączenie przeszłości i przyszłości, zgodnie z salomonową mądrością, że „nie ma nic nowego pod słońcem”. To w Palestynie artysta rozpoczął prace nad przedstawieniami niektórych historii biblijnych. Tam powstały m.in. pierwsze ilustracje do *Pieśni nad pieśniami*, do której pozwolili mu młodzi Żydzi osiedlający się na terenie Palestyny¹⁶. Ponieważ w międzyczasie wybuchła

¹² Ibidem, s. 34.

¹³ J. P. Ansell, *Artur Szyk. Artysta, ...*, op. cit., s. 31.

¹⁴ W niektórych publikacjach pojawia się nazwisko Likiernik w innych Likerman. W jeszcze innych Liekerman.

¹⁵ J. P. Ansell, *Artur Szyk. Artysta, ...*, op. cit., s. 31.

¹⁶ S. L. Shneiderman, *Burzliwe życie...*, op. cit., s. 45.

I wojna światowa, Szyk i jego towarzysze musieli wrócić do Europy. Zwłaszcza, że w stosunku do niego i jego kolegów wysunięto zarzut, iż przybyli z misją szpiegowską z ramienia państw Ententy¹⁷. Pamiętać bowiem należy, że do 1917 roku Palestyna znajdowała się pod panowaniem tureckim. Tureckie władze postawiły Szykowi ultimatum: albo przyjmie obywatelstwo tureckie, albo natychmiast opuści kraj. Szyk wybrał drugą możliwość i w konsulacie rosyjskim w Jerozolimie zapisał się jako ochotnik do armii rosyjskiej. Na amerykańskim statku „Waszyngton” przemierzającym Morze Śródziemne pod włoską banderą, dotarł do Warny – bułgarskiego portu na Morzu Czarnym. Stamtąd ochotników przerzucono do Odessy, a po kilkutygodniowych ćwiczeniach skierowano na front na ziemiach polskich. Szyk miał ze sobą w plecaku szkice wykonane podczas pobytu w Palestynie i sporządzony naprędce testament, by w razie jego śmierci przekazać je do muzeum w Erec Israel¹⁸.

Artysta wziął udział w walkach o Łódź, a następnie opuścił szeregi wojska. Gdy do Łodzi wkroczyli Niemcy i rozpoczęli okupację, skonfiskowali fabrykę Salomona Szyka, a także cały pozostały jego majątek i tak w jednej chwili bogaci ludzie stali się nędzarzami¹⁹. Przez trzy lata niemieckiej okupacji w rodzinnej Łodzi, Szyk musiał wziąć na swoje barki utrzymywanie rodziny. Dość szybko stał się jednym z lepiej zarabiających łódzkich malarzy.

W 1916 roku poślubił Julię Likerman, która dla niego zerwała zaręczyny z bogatym kupcem, wybierając ubogiego malarza. Rok później małżeństwu urodził się syn Jerzy. W ich mieszkaniu spotykała się artystyczna łódzka młodzież. Stałym bywalcem był m.in. Julian Tuwim (1894–1953), z którym Szyk współpracował w kabarecie „Bi-Ba-Bo” – Tuwim pisał teksty i piosenki, a Szyk projektował dekoracje i kostiumy. Równocześnie, cały czas rysował karykatury

¹⁷ Ibidem, s. 47.

¹⁸ Ibidem, s. 48.

¹⁹ Ibidem, s. 49.

Niemców publikowane w różnych pismach. Jak napisał bliski przyjaciel Szyka – Szmul Lejb Shneiderman (1906–1996), „najważniejszy sens przebijający z tych karykatur głosił, że napa-
dający Niemiec przekształca się w prawdziwą bestię gdy zwycięża, a staje się obrzydliwym
płazem, gdy czuje, że władza wymyka mu się z rąk”²⁰. W karykaturach Szyk pokazywał jednak
nie tylko Niemców, ale także różne typy ludzkie, zaczerpnięte z okupacyjnej rzeczywistości.
Byli więc i biedacy, i spekulanci, i żebracy, i giełdciarze. Jesienią 1916 roku, w łódzkim Grand
Hotelu malarz miał pierwszą większą wystawę swoich prac. To wtedy objawił się szerszej
publiczności jako artysta. Krytycy zachwycali się tym, że tworzył nie tylko karykatury, ale
też dzieła monumentalne. Te z reguły ilustrowały sceny biblijne, co dla Szyka było cały czas
niezwykle ważne. W 1918 roku wielkim wydarzeniem dla artysty było stworzenie do spółki
z Tuwimem książeczki pt. *Rewolucja w Niemczech*, będącej ilustrowanym poematem. Utwo-
ru nie można było wydać pod okupacją niemiecką, więc poemat był czytany na zamkniętych
spotkaniach. Niemcy dowiedzieli się o tym i pewnego dnia obaj autorzy zostali wezwani na
komisariat, gdzie usłyszeli, że każda próba kolportażu tego „dzieła” zakończy się oskarżeniem
o zdradę stanu. Co ciekawe, rewolucja opisana w poemacie i pokazana na ilustracjach Szyka,
w listopadzie 1918 roku stała się faktem, a książeczka stworzona przez duet poeta–malarz
okazała się prorocza.

Gdy z Magdeburga do Warszawy przyjechał Józef Piłsudski, Szyk – który wcześniej odmawiał
wstąpienia do legionów nie chcąc walczyć po stronie Niemiec – zaczął malować obrazy przed-
stawiające odradzającą się niepodległą Polskę. Szybko jednak przeżył rozczarowanie legionami,
gdy we Lwowie władzę przejęły oddziały pod dowództwem majora Czesława Mączyńskiego
(1881–1935), słynącego z antysemityzmu. Doszło wtedy do pogromów żydowskich, co spowo-

²⁰ Ibidem, s. 52.

dowało u Szyka decyzję o... zrzeczeniu się polskiego obywatelstwa²¹. Przez jakiś czas wierzył, że inni Żydzi wezmą z niego przykład, ale tak się nie stało. Wycofał się więc z życia publicznego. Osiedlił się na wsi pod Łodzią, gdzie poświęcał czas na ilustrowanie *Megilat Ester* – biblijnej opowieści o próbie pogromu żydowskiego w starożytnej Persji²². W tym czasie trwała już wojna polsko-bolszewicka, a Szyk – niespodziewanie dla siebie samego – został zmobilizowany. W komendanturze wojskowej dowiedział się, że Polska nadała mu obywatelstwo, a on został... kierownikiem artystycznym propagandy. To wtedy stworzył zarówno rysunki do jednodniówki „Ochotnik”, jak i plakaty propagandowe, z których jeden zawierał pierwszą zwrotkę wiersza Mieczysława Romanowskiego (1833–1863) – poety, który poległ w Powstaniu Styczniowym:

Ojczyźnie naszej Polsce bądźmy wierni,
Pokąd tchu w łonie.
Stójmy wytrwali, gdy wieńce nam z cierni
Kładą na skronie.
Nieszczęścia i klęski niech miłość połamie.
Czy dźwiga nas dola, czy chytrze nam skłamię,
Ojczyźnie tej życie, krew nasza i ramię,
I chwała w zgonie²³.

Wykorzystanie wiersza poety – patrioty i powstańca styczniowego, pokazywało prawdziwy patriotyzm Szyka oraz jego narodowy dualizm. Ponieważ pogromy żydowskie nie ustawa-

²¹ Ibidem, s. 58-59.

²² Ibidem, s. 63.

²³ [https://pl.wikisource.org/wiki/Hymn_polski_\(Romanowski,_1863\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Hymn_polski_(Romanowski,_1863)), [dostęp 30 grudnia 2023].

ły, artysta zdecydował się przystąpić do batalionu frontowego, by – jak napisał Shneiderman – „mieć możliwość na miejscu przeciwdziałać pogromom”²⁴.

Pewnego dnia wraz z kuzynem Borysem Idsonem, zaopatrzony w dokumenty na fikcyjne nazwisko ukraińskiego porucznika Aleksandra Szykarenki, zgłosił się do ochotniczej armii generała Stanisława Bułak-Bałachowicza (1883–1940), który odpowiadał za pogromy²⁵. Przez siedem miesięcy starał się ratować Żydów, chroniąc również własną skórę, bo gdyby jego pochodzenie zostało przez kogoś odkryte, mógłby zostać zamordowany.

Po Traktacie Ryskim wrócił do Łodzi i chociaż wziął jeszcze udział w wystawie zbiorowej pokazując obrazy *Bar Kocha*, *Awszalom*, *Saul i Dawid* oraz budzącą sensację karykaturę – satyrę na Ligę Narodów *Mors Imperator Rex Mundi (Martwy Imperator Królem Świata)* to jednak wojna wpłynęła na niego tak destrukcyjnie, że nie był zadowolony z tego, co malował. Zostawiwszy syna pod opieką dziadków, wyruszył wraz z żoną do Paryża. Tam już w 1922 roku odbyła się jego pierwsza paryska wystawa indywidualna, która rzuciła stolicę Francji na kolana. W trakcie wystawy jego prace zakupili arystokraci i zamożni żydowscy bankierzy. Francuski krytyk sztuki Seymour Ricci nazwał artystę „współczesnym twórcą bizantyjskim”²⁶, gdyż malarz mieszał formy orientalne ze współczesnymi, a jego prace były niezwykle ozdobne i przepełnione ornamentami. Zaś moda na Orient, która ogarnęła Europę tuż przed wybuchem I wojny światowej, trwała przez cały okres dwudziestolecia. Na dodatek Szyk w swojej twórczości wplatał motywy słowiańskie, a Francuzi w tym okresie byli nimi również zafascynowani. Tuż przed zamknięciem wystawy odwiedził Paryż amerykański przemysłowiec Harry Glemby, który kupił wszystkie niesprzedane prace Szyka, co na długi czas zapewniło mu środki na utrzymanie się w stolicy Francji.

²⁴ S. L. Shneiderman, *Burzliwe życie...*, op. cit., s. 67.

²⁵ Ibidem, s. 75.

²⁶ J. P. Ansell, *Artur Szyk. Artysta...*, op. cit., s. 41.

W 1922 roku zmarł ojciec Artura. Malarz wrócił na chwilę do Łodzi, by poratować finansowo matkę, ale wrócił do Paryża zabierając ze sobą syna. Wkrótce w Paryżu urodziła się jego córka – Aleksandra. Artysta zaś odszedł od malowania obrazów, na rzecz ilustracji. Rozpoczął pracę nad tworzeniem cyklu dwudziestu miniatur do *Księgi Estery*, a do postaci żydowskiej królowej pozowała mu żona Julia. Sam malarz sportretował siebie jako skrybę siedzącego u stóp króla. Biograf Szyka, Joseph P. Ansell interpretuje cykl jako „oświadczenie polityczne w sprawie antysemityzmu – królowa Estera, ratująca współwyznawców przed prześladowaniami urzędnika, to alegoryczny komentarz do swobody wyznaniowej w Polsce”²⁷. W Paryżu artysta ilustruje także inne książki, wykonując większość ilustracji akwarelą lub gwaszem, a czasem tuszem. Powstają wtedy ilustracje do *Pieśni o Rolandzie*. Ponadto, w modnym stylu *art deco* ukończył rozpoczęte przed laty w Palestynie ilustracje do *Pieśni nad Pieśniami*. Stworzył rysunki do *Kuszenia św. Antoniego* Gustawa Flauberta oraz *Ostatnich dni Shylocka* Ludwiga Lewisohna, ale także ilustracje do dwóch napisanych w języku jidysz książeczek dla dzieci – *Mam piosenkę*, czyli śpiewnik oraz zbioru baśni pt. *Wszystkie dobrze rzeczy*. Wiosną 1923 roku artysta otrzymał od francuskiego Ministerstwa Sztuki „Palmy akademickie” – pierwsze z wielu francuskich odznaczeń rządowych.

Najwybitniejszymi dziełami, które Artur Szyk stworzył w okresie dwudziestolecia są jednak ilustracje *Statutu Kaliskiego* oraz *Hagady*. *Statut Kaliski* powstawał w latach 1926–1928. To przywilej dla Żydów, wydany przez księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego 16 sierpnia 1264 roku w Kaliszu, a potwierdzony przez Kazimierza III Wielkiego w 1334 i rozszerzony na całą Koronę Królestwa Polskiego, a który został ogłoszony drukiem w Statucie Łaskiego w 1506 roku. Gwarantował on Żydom istnienie sądów żydowskich i osobnych sądów dla spraw, w których

²⁷ Ibidem, s. 43.

brali udział zarówno Żydzi, jak i chrześcijanie, a dodatkowo zapewniał Żydom wolność osobistą i bezpieczeństwo. Dzieło Szyka, czyli iluminacje *Statutu*, zostało po raz pierwszy zaprezentowane w 1928 roku na wystawie w Paryżu. Rok później podziwiali je Kraków i Warszawa. Publikacja została wydrukowana w technice heliografiurowej, w słynnej monachijskiej drukarni F. Brückmanna, w nakładzie 525 numerowanych egzemplarzy. Druk trwał trzy lata, a każdy egzemplarz był oprawiony w skórę ze złotymi inskrypcjami oraz wizerunkiem polskiego orła. Sprzedawano publikację koneserom w całej Europie, a także w USA w cenie 250 dolarów lub 1000 złotych. Dziś egzemplarze tego wydania uchodzą za bibliofilskie²⁸. W 2012 roku nakładem wydawnictwa Grafika ukazał się reprint ze wstępem córki artysty, a także historią tej publikacji.

Publikacja z ilustracjami Szyka powstała m.in. pod wpływem przewrotu majowego, dokonanego w 1926 roku przez marszałka Józefa Piłsudskiego. Artysta miał nadzieję, że rządy marszałka uregulują sprawę żydowską. Zwłaszcza, że poglądy Piłsudskiego na sprawę Żydów były znane. Jeszcze w 1902 roku w liście do Kazimierza Kelles-Krauza (1872–1905) pisał: „Bodaj że z czasem trzeba będzie cokolwiek w program (PPS) wprowadzić gwarantującego Żydom pewne prawa w owym raju polskim (...) w tym znaczeniu, że w program można by wprowadzić punkt w postaci uchwały zjazdowej mówiącej specjalnie o Żydach, jako że mogą sobie w przyszłej Polsce zostać Żydami, jeśli im się to podoba i jako że będziemy bronili ich praw jako narodowości. No, ale to przyszłość”²⁹.

W Polsce po 1918 roku marszałek wielokrotnie twierdził, że wszyscy obywatele polscy, niezależnie od rasy czy wyznania, powinni mieć takie same prawa i uczestniczyć w budowaniu

²⁸ M. Fuks, A. B. Skotnicki, J. Podolska, M. Szukalak, *Historia Statutu Kaliskiego księcia Bolesława Pobożnego z roku 1264 i jego iluminacji przez Artura Szyka w latach 1926-1928*, Warszawa 2012, s. 15.

²⁹ T. Snyder, *Nacjonalizm, marksizm i nowoczesna Europa Środkowa. Biografia Kazimierza Kelles-Krauza*, tłum. Marta Boguta, Warszawa 2011, s. 212-213.

silnego państwa. Dlatego *Statut Kaliski* w iluminacji Szyka zawierał dedykację dla marszałka. Zamiarem malarza było podkreślenie, że tolerancja wobec Żydów jest polską tradycją. Zwłaszcza, że sam *Statut Kaliski* był przez wielu Żydów uważany za swoistą konstytucję. Egzemplarz nr 172, znajdujący się w zbiorach Uniwersytetu Jagiellońskiego, został подарowany przez artystę w Paryżu w 1934 roku Ignacemu Janowi Paderewskiemu – pierwszemu premierowi odrodzonej Polski. Szyk pracował nad *Statutem* przeszło 2 lata dlatego, że stworzył 45 plansz przepisując stary tekst pierwszych żydowskich przywilejów w dziewięciu językach. Artysta badał rozmaite odręczne odpisy statutu zarówno w łacińskim oryginale, jak i w różnych tłumaczeniach. Jak wielokrotnie podkreślał, chciał pokazać światu dokument świadczący na chwałę Polski³⁰. Za iluminację *Statutu Kaliskiego* Szyk został odznaczony przez Rząd Polski Złotym Krzyżem Zasługi. Publikacja otworzyła mu też drogę do stworzenia później iluminacji innych ważnych dokumentów, jak np. nieukończonego *Paktu Ligi Narodów* – dzieło było eksponowane w Muzeum Historii Sztuki w Genewie. Szyk stworzył również serię trzydziestu ośmiu miniatur poświęconych rewolucji amerykańskiej, zatytułowaną *Waszyngton i jego czasy*. Seria ta została zakupiona przez prezydenta Polski Ignacego Mościckiego (1867–1946), który подарował ją prezydentowi Franklinowi D. Rooseveltowi (1882–1945).

Wspomniana zaś *Hagada* to dzieło, nad którym iluminacyjne prace prowadził Szyk przez całe lata trzydzieste. *Hagada* jest modlitewnikiem używanym podczas święta Pesach, opowiadającym i przypominającym o wyjściu Izraelitów z Egiptu oraz plagach, jakie spadły na Egipcjan. Opisuje powinności mieszkańców żydowskiego domu w dniu święta, a także wymienienia obowiązkowe potrawy na sederowym stole, tudzież tłumaczy symboliczne znaczenie każdej z nich. *Hagada* podaje niezbędne do uczczenia święta modlitwy, ale także teksty

³⁰ M. Fuks, A. B. Skotnicki, J. Podolska, M. Szukalak, *Historia Statutu Kaliskiego...*, op. cit., s. 35.

wierszyków i wyliczanek dla dzieci. Dzieło było wielokrotnie ilustrowane, dlatego dla artysty ilustracje do *Hagady* stanowiły nie lada wyzwanie. Zilustrowanie *Hagady* było jednak ważne dla Szyka nie tyle z powodów artystycznych, ile politycznych. Jak napisał jego biograf Joseph Ansell, „*Statut Kaliski* był dla Szyka symbolem dobrych stosunków polsko-żydowskich, a mówienie o nim miało służyć za wzór do naśladowania. Zadaniem *Hagady* było przypominanie o triumfie narodu żydowskiego nad prześladowcami”³¹. Nad 48-stronicowym dziełem artysta pracował sześć lat. *Hagadę* wydrukowano w 1939 roku, ale oprawiono i rozpowszechniono dopiero w 1940, kiedy już trwała II wojna światowa. Wydawcą publikacji było stowarzyszenie, powołane specjalnie w celu wydrukowania dzieła Artura Szyka. Otrzymało ono nazwę Beaconsfield Press, prawdopodobnie na cześć Benjamina D’Israeli’ego (1804–1881), hrabiego Beaconsfield – pierwszego premiera Wielkiej Brytanii pochodzenia żydowskiego. Tak, jak ilustracje *Statutu Kaliskiego* Szyk dedykował Józefowi Piłsudskiemu, tak ilustracje *Hagady* zadedykował Jego Królewskiej Mości Królowi Anglii. I to angielski król stał się właścicielem pierwszego egzemplarza. Królowa Anglii – Maria została z kolei właścicielką namalowanego przez Szyka przedstawienia pt. *Święty Jerzy z Anglii*, który znajduje się cały czas w królewskiej kolekcji.

Wybuch II wojny światowej zastał Szyka w Anglii. W lipcu 1940 roku artysta udał się do Kanady i rozpoczął serię ilustracji na temat historii tego kraju. Do Stanów Zjednoczonych przyjechał w 1941 roku wraz z wystawą karykatur wojennych, których pokłosiem była publikacja *Nowy porządek*. Od początku wybuchu II wojny światowej, Szyk pokazywał w swoich pracach zarówno cierpienie narodu żydowskiego, jak i polskiego. W Polsce zostali jego bliscy – matka Eugenia oraz brat Bernard. Oboje zostali zamordowani przez Niemców. Wcześniej, wraz z nimi

³¹ J. P. Ansell, *Artur Szyk. Artysta, ...*, op. cit., s. 102.

do łódzkiego getta poszła Polka Józia, nie chcąc zostawiać na pastwę losu rodziny, z którą była od lat związana. W 1943 roku artysta stworzył przejmujący rysunek zatytułowany *Księga Pamięci Łodzi* poświęcony łódzkim Żydom, na którym herb miasta niszczonej jest przez nóż ze swastyką, zaś ciekająca z przebitej łódki woda kapie niczym krew na trójkę Żydów. Wiele namalowanych w trakcie wojny prac dedykował Szyk Żydom walczącym w powstaniu w Warszawskim Getcie. Najśłynniejsze to: *De Profundis* z cytatem z biblijnego psalmu – „Z głębokości wołam do Ciebie, Panie”, przedstawiające stos pomordowanych, nad którymi widnieje pozostające bez odpowiedzi pytanie: „Kainie, gdzie jest Abel, twój brat?”. Inicjał Kaina wpisany jest w swastykę, a w imię Abła wkomponowana została gwiazda Dawida.

Artur Szyk w 1948 roku otrzymał obywatelstwo amerykańskie. Twierdząc, że Stany Zjednoczone są gwarantem pokoju i demokracji, przygotował iluminację do najważniejszego amerykańskiego dokumentu, czyli *Deklaracji Niepodległości*. Nigdy jednak nie zamykał oczu na krzywdę ludzką, stając po stronie prześladowanej ludności czarnej oraz indiańskiej. Deklarował też poparcie dla powstania państwa Izrael wykonując iluminację Aktu Proklamacji państwa Izrael. Zresztą w swoich pracach wielokrotnie pokazywał ciągłość historyczną od czasów biblijnych do współczesności. Ponadto sam po wielokroć powtarzał: „Jestem Polakiem i Żydem i pragnę, zgodnie z wolą Boga, pracować dla obu tych narodów”³².

W kwietniu 1951 roku Szyk został oskarżony przez Komitet Badania Działalności Antyamerykańskiej o działalność komunistyczną. Tłumaczył się nie tylko słowami, ale jak to on, również ilustracją. Stworzył bowiem iluminację ze słowami Thomasa Jeffersona, które brzmiały: „Przyśięgam Bogu wieczną wrogość wobec każdej formy tyranii nad umysłem człowieka”³³. W ten sposób Szyk pokazał, że działania władz są sprzeczne z ideami, z których narodziła się zjed-

³² Artur Szyk: *Polak, Żyd, Łódzianin*, red. J. Podolska, Łódź 2020, s. 107.

³³ Tłumaczenie autorki.

noczona Ameryka. Thomas Jefferson był przecież jednym z twórców Deklaracji Niepodległości Stanów Zjednoczonych.

Iluminacja ta była jedną z ostatnich prac Szyka. Artysta zmarł na zawał 13 września 1951 roku w New Canaan w stanie Connecticut. Pochowany został na cmentarzu Montefiori w Nowym Jorku.

Gdy w 1939 roku trwały prace nad publikacją *Hagady*, Artur Szyk przygotował dla wydawcy Beaconsfield Press – znak. Był nim okrąg z dużą literą B, nad którą artysta umieścił maksymę „Ars longa, vita brevis”, czyli ulubioną frazę przypominającą o krótkim żywocie człowieka i długim sztuki. Patrząc dziś na prace Szyka i jego życiorys trudno nie oprzeć się wrażeniu, że ze swojego niezbyt długiego życia i twórczości artysta pozostawił ogromną spuściznę, z której czerpią kolejne pokolenia, a jego sztuka nadal żyje.

Małgorzata Karolina Piekarska

Małgorzata Karolina Piekarska

Muzeum Niepodległości w Warszawie

ORCID: 0000-0002-6551-6839

NOWY PORZĄDEK

NEW ORDER można po polsku przetłumaczyć na dwa sposoby. Jako *NOWY ŁAD* oraz *NOWY PORZĄDEK*. Zważywszy na zawartość merytoryczną prac Artura Szyka, a przede wszystkim na cel, jaki mu przyświecał gdy je tworzył, właściwszym wydaje się tytuł *NOWY PORZĄDEK*. Słowańskie słowo „porządek” pochodzi bowiem od słowa „rządzić”, a celem Artura Szyka było pokazanie, że Hitler pragnie rządzić całym światem, a zaczyna od Europy.

NEW ORDER, czyli właśnie *NOWY PORZĄDEK* to tytuł publikacji, która ukazała się w 1941 roku nakładem wydawnictwa Putnam z przedmową pochodzącego z wpływowej żydowskiej rodziny, wybitnego amerykańskiego dziennikarza i wydawcy Rogera W. Straussa (1917–2004) jako pokłosie pierwszej amerykańskiej wystawy Artura Szyka, pokazanej w maju tegoż roku w Knoedler Gallery. Artysta zaprezentował tam 150 prac, w tym karykatury i satyry polityczne, z których część przedstawił jeszcze w styczniu 1940 roku w Londynie. Na otwarciu londyńskiej wystawy zatytułowanej „Wojna i Kultura w Polsce”, na której Szyk pokazywał 80 prac, obecny był m.in. ambasador RP w Wielkiej Brytanii, hrabia Edward Raczyński (1891–1993), a dyrektor British Council baron George Lloyd (1879–1941) powiedział wtedy o artyście:

Artur Szyk jest bystrym obserwatorem, o satyrycznym i zjadliwym spojrzeniu. Zarazem jednak potrafi on wyrazić tęsknotę i rycerskość. Płomieniem swoich żywych kolorów przedstawia on ludzkie chamstwo i głupotę z żartobliwą ostrością Hogartha, a brutalność i makabrę odtwarza z siłą Goi¹.

Cóż... było to zamierzenie celowe. Artyście chodziło o to, by podobnie jak dwieście lat wcześniej hiszpański malarz Francisco Goya (1746–1828) pokazać „okropności wojny”.

Nowojorska wystawa również cieszyła się ogromnym powodzeniem i była szeroko komentowana przez ówczesną amerykańską prasę. Warto w tym miejscu przypomnieć, że było to przed przystąpieniem Stanów Zjednoczonych do II wojny światowej, więc Amerykanie patrzyli na wydarzenia w Europie jak na coś, co dzieje się daleko od ich spokojnych siedzib.

Sam Szyk o rysowaniu w tym okresie karykatur mówił: „jakże może ktoś oczekiwać ode mnie, abym w chwili obecnej malował idylliczne, spokojne pejzaże, błogą martwą naturę, gdy świat stoi w płomieniach”².

Pierwsze antyhitlerowskie rysunki Artura Szyka były bardzo popularne w Europie. Angielskie samoloty zrzucały wydrukowane ich odbitki na terytorium Niemiec. Za głowę artysty hitlerowcy wyznaczyli nagrodę, a w akcie zemsty zamordowali w Polsce jego całą rodzinę, mieszkającą w okupowanej Łodzi.

Gdy w listopadzie 1940 roku Szyk wyruszył z Kanady do USA, nie był jeszcze artystą znanym za oceanem. Wszystko zmieniła wspomniana wystawa, książka *NEW ORDER* i publikacje w prasie, po których Coolidge w kwietniu 1940 roku pisał o jego rysunkach: „Nie są ani przesadzone, ani zbyt ekstrawaganckie, wszystkie charakteryzuje natomiast chłodny gniew, który

¹ S. L. Shneiderman, *Burzliwe życie Artura Szyka*, Łódź 2002, s. 32-33.

² Artur Szyk: *Polak, Żyd, Łódzianin*, red. J. Podolska, Łódź 2020, s. 89.

Szyk osiągnął za pomocą wyrazistych linii i jaskrawych kolorów”³. Wtedy było to pewne *no-vum*, że artysta w swoich rysunkach posługiwał się nie tylko czernią i bielą, czyli tuszem bądź ołówkiem, którego używał przeważnie do cieniowania, ale mieszał techniki dodając do nich kolor. Ze względu na łatwość reprodukcji, dotychczasowe karykatury były przeważnie czarno-białe, gdyż dawało to możliwość szybkiego ich powielania. Wprawdzie kolorowa karykatura pojawiała się już w XVIII wieku, w pracach słynnego karykaturzysty angielskiego Thomasa Rowlandsona (1756–1827), a także jego rodaka Jamesa Gillray’a (1756–1815). Stosował ją również działający w czasie I wojny światowej holenderski artysta Louis Raemaekers (1869–1956) oraz wyklęty przez Hitlera George Grosz (1893–1959), który swoje karykatury tworzył w latach 20. i 30. XX wieku przedstawiając mroczną stronę życia w metropoliach. Jednak to dopiero Szyk wprowadził do karykatury żywy, wręcz jaskrawy kolor, a swoje prace tworzył przede wszystkim z myślą o pokazaniu ich w galeriach. W Nowym Jorku wystawie karykatur towarzyszyły jego iluminacje *Hagady*, *Statutu Kaliskiego*, ale też miniatury przedstawiające Polaków walczących o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Jak napisał w wielkiej monografii artysty Joseph Ansell, „zestawienie satyr wojennych i politycznych z miniaturami, portretami i manuskryptami miało dla artysty ogromne znaczenie. Dowodziło bowiem, że cała jego twórczość służyła jednemu celowi: walce o wolność. Malarz wierzył głęboko, że przekaz zawarty w jednym gatunku uwydatnia przesłanie kolejnych”⁴.

GP Putnam’s Sons to nowojorskie wydawnictwo (od 1996 roku filia grupy Penguin), które wydawało serie książek historycznych, redagowanych przez Rogera Williama Straussa. W przedmowie do publikacji z karykaturami Szyka, stanowiącej pokłosie nowojorskiej wystawy, Strauss jr. przedstawił sylwetkę artysty, który w USA dopiero zaczynał być rozpoznawalny,

³ Ibidem.

⁴ J. P. Ansell, *Artur Szyk. Artysta, Żyd, Polak*, Kraków – Budapeszt 2007, s. 131.

pisząc: „Jak dotąd twórczość Artura Szyka może nie być powszechnie znana amerykańskiej publiczności, ale są pierwszorzędne krytyczne umysły, które uważają, że powinna być – i że będzie”.

Wybitny amerykański krytyk sztuki, Thomas Craven, nazywa Artura Szyka jednym z najbardziej oryginalnych rysowników politycznych, dodając: „Jego projekty są zwarte jak bomba, niezwykle klarowne w przekazie, zdecydowane i wyraziste w kresce oraz zabójcze w charakterystyce”. Z kolei Rollin Kirby, znakomity rysownik *New York Post*, a wcześniej *New York World* stwierdza, że komiksy Szyka „mają potężną gotycką jakość” i „różnią się od wszystkiego, co kiedykolwiek powstało w tym kraju (...) Żaden zwykły talent nie mógłby zdobyć takich pochwał, z takich źródeł. Wszyscy zaangażowani w publikację tej książki wierzą, że wszyscy zgodzą się z tym, że talent pana Szyka jest naprawdę niezwykły”⁵.

Wraz z karykaturą na stronie tytułowej (powtórzoną na obwolucie) publikacja zawiera 39 ilustracji przedstawiających najważniejsze postaci „wojennego teatrum” z początków II wojny światowej. Zawarte w niej prace to przykład walki z hitleryzmem za pomocą karykatury i satyry, a głównym celem artystycznych ataków są oczywiście: Adolf Hitler (1889–1945), Joseph Goebbels (1897–1945), Benito Mussolini (1883–1945) i japoński cesarz Hirohito (1901–1989). Nie brak tu jednak innych postaci, jak chociażby Józef Stalin, który dla Szyka będącego przecież weteranem wojny polsko-bolszewickiej stanowił wcielenie zła. Za jedną z najśłynniejszych karykatur, która była ilustracją stosunku artysty do Związku Radzieckiego, ale też trafnie ukazywała sytuację, w jakiej znalazła się Polska we wrześniu 1939 roku, uchodzi rysunek zatytułowany *Polska dziękuje swoim sąsiadom*, przedstawiający Adolfa Hitlera usiłującego wbić nóż w piersi polskiemu żołnierzowi, który odpycha go próbując obronić się bagnetem, gdy

⁵ Artur Szyk, *New Order*, New York, 1941, s. 5.

tymczasem od tyłu atakuje go Józef Stalin starając się wbić nóż w plecy. O Polsce mówi też dramatyczna karykatura zatytułowana *Ojcze! Nie wybaczasz im, albowiem wiedzą co czynią*, przedstawiająca polskiego żołnierza września 1939 roku z trupami dzieci w ręku, próbującego złapać w garść niemieckie samoloty bombardujące polskie miasta. Artysta sam uważał siebie i za Żyda, i Polaka – za orędownika spraw dwóch narodów, których był przedstawicielem.

Szyk miał ogromną nadzieję, że jego karykatury i ich wystawa, a zwłaszcza druk w prasie oraz publikacja książkowa sprawią, że Stany Zjednoczone ruszą na odsiecz Europie. Jako polski Żyd uważał, że pomocnym w realizacji tej idei może być jego żydowskie pochodzenie. Jak sam napisał w notatce znajdującej się w instytucie Hoovera, liczył, że Żydzi z Hollywood zaangażują się w sprawy wojny, gdy dowiedzą się o skali bestialstwa wobec narodu żydowskiego. W swoich karykaturach artysta przedstawiał Niemców jako naród prymitywny i pozbawiony kultury, co jego zdaniem nie stało się nagle, ale było naturalnym spadkiem po przodkach Germanach, a także Wandalach i Hunach, którzy szli przez Europę nie cofając się przed niczym. Jego Hitler jako wódz Hunów – Atylla, przedstawiony został z dzidą i pozdrawiany jest przez... Śmierć. Przy czym wygląda to tak, jakby to ona mówiła mu: „Ave Atylla! Morituri te salutant!”.

W ilustracjach Szyka Niemcy są krwiożerczy, bezlitośni i wręcz barbarzyńscy. Ich wrogami są starcy, kobiety i dzieci. Zaś cały *NOWY PORZĄDEK* to karykaturalne przedstawienie hitlerowskiego marzenia o panowaniu nad światem. Najlepiej widać to w rysunku pt. *Marzenie szaleńca*, przedstawiającym sen Hitlera, który siedzi na tronie z napisem: „Jestem duchem świętym”. Tron zaś nie stoi na skórze lwa, czy innego dzikiego zwierzęcia, co przecież przez wieki było niezwykle popularne, ale na cieniu umęczonego Żyda z napisem „podczłowiek”.

Nowojorska wystawa Artura Szyka, której pokłosem jest publikacja *NOWY PORZĄDEK*, była jedną z 25 ekspozycji karykatur artysty pokazywanych podczas II wojny światowej. Gdy Artur

Szyk prezentował te ilustracje w USA, a miało to miejsce prawie 2 lata po napaści Niemiec na Polskę, Ameryka – choć jej dziennikarze pisali, że to „jeden z najcięższych ładunków dynamitu rzuconych w kierunku Berlina”⁶ – była cały czas nieświadoma niebezpieczeństwa, jakie niesie ze sobą hitleryzm. Zresztą... zignorowała już apele reportera Juliana Briana, który filmował i fotografował obronę Warszawy w 1939 roku.

Dzisiaj Zachód ignoruje ostrzeżenia krajów postsowieckich, że wojna prowadzona przez Rosję na terenie Ukrainy może rozszerzyć się. Warto patrzeć na otaczającą nas rzeczywistość przez pryzmat karykatur narysowanych osiemdziesiąt lat temu i mieć świadomość, że historia lubi się powtarzać. A dobry dowcip nigdy nie starzeje się, tylko... zmienia bohaterów. Te rysunki są zresztą tak uniwersalne, że twarze Hitlera czy Goebbelsa można zastąpić karykaturami twarzy innych postaci, odpowiedzialnych za inne konflikty zbrojne. Musiałby jednak jeszcze raz narodzić się Artur Szyk, którego kreska jest po prostu niepowtarzalna.

Małgorzata Karolina Piekarska

⁶ Artur Szyk: *Polak, ...,* op. cit., s. 91.

Łukasz Żywek

Muzeum Niepodległości w Warszawie

ORCID: 0000-0002-5080-4969

Słownik postaci występujących na rysunkach

Na rysunkach Artura Szyka znalazło się kilkanaście postaci historycznych oraz personifikacje trzech krajów, biorących udział w II wojnie światowej. Poniższy słownik postaci wraz z ich biogramami będzie z pewnością pomocny w lepszym zrozumieniu idei, która przyświecała artyście podczas tworzenia karykatur. Życiorysy przedstawione są do momentu publikacji karykatur, a więc do połowy 1941 roku. Tym samym, przybliżają jedynie te informacje, które mogły być znane autorowi w momencie tworzenia karykatur, a co za tym idzie wpłynąć na treść jego prac.

POSTACI HISTORYCZNE (w kolejności alfabetycznej wraz z numerami ilustracji):

François Darlan (22)

Charles de Gaulle (13)

Hermann Göring (8, 9, 25, 34, 36)

Joseph Goebbels (8, 21, 34, 36)

Heinrich Himmler (25, 34)

Paul von Hindenburg (39)

Cesarz Hirohito (12, 18, 23, 33, 34)

Adolf Hitler (5, 6, 15, 18, 23, 25, 33, 34, 36, 37)

Pierre Laval (34)

Benito Mussolini (23, 25, 26, 29, 33, 34, 37)

Philippe Pétain (22)

Król Karol II Rumuński (37)

Hugo Sperrle (24, 25, 31)

Józef Stalin (5, 33)

Hajle Syllasje (26, 27)

PERSONIFIKACJE:

John Bull (33, 34)

Ivan of Russia (23, 37)

Uncle Sam (33, 34)

François Darlan (1881–1942)

(rysunek nr 22)

W 1902 roku ukończył francuską szkołę Marynarki Wojennej. W czasie I wojny światowej dowodził baterią artylerii, m.in. w czasie bitwy pod Verdun. Po zakończeniu działań wojennych został przeniesiony do służby na okrętach. W roku 1925 został nominowany na dyrektora gabinetu Ministra Marynarki, a w 1932 osiągnął stopień wiceadmirała. W roku 1936 został szefem sztabu marynarki wojennej. Udało mu się wówczas uzyskać dodatkowe fundusze przeznaczone na marynarkę. W 1939 roku został mianowany admirałem floty, co oznaczało powierzenie mu dowództwa nad marynarką wojenną.

W czerwcu 1940, w obliczu klęski armii francuskiej wydał rozkaz, aby wszystkie jednostki pływające udały się do portów w Afryce Północnej. Zapobiegło to przejęciu floty przez III Rzeszę. Brytyjczycy w myśl sojuszu, jaki mieli zawarty z Francją, bezskutecznie domagali się wówczas przekazania okrętów pod ich banderę lub wycofania ich poza zasięg niemiecki. Wobec odmowy, w lipcu 1940 roku zaatakowali flotę francuską stacjonującą w algierskim porcie Mers el-Kébir.

Po utworzeniu marionetkowego państwa francuskiego z siedzibą w Vichy, François Darlan objął stanowisko ministra marynarki w rządzie Philippa Pétaina. Szybko stał się najbardziej zaufanym współpracownikiem marszałka. W lutym 1941 roku zastąpił Pierre-Étienne Flandina na stanowisku premiera. Sprawował także funkcję ministra spraw zagranicznych, ministra spraw wewnętrznych i ministra obrony narodowej. Jako polityk państwa Vichy, François Darlan wielokrotnie oferował Hitlerowi aktywną współpracę wojskową przeciwko Wielkiej Brytanii.

Charles de Gaulle (1890–1970)

(rysunek nr 13)

Karierę wojskową rozpoczął w 1909 roku. W czasie I wojny światowej został trzykrotnie ranny. Dostał się do niewoli niemieckiej podczas bitwy pod Verdun. Po powrocie z obozu jenieckiego udał się do Polski jako instruktor Francuskiej Misji Wojskowej. Był dowódcą jednego z oddziałów liniowych podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku.

Po powrocie do Francji zajął się pracą akademicką, równocześnie zdobywając kolejne stopnie wojskowe. Początkowo związał się z marszałkiem Philippem Pétainem, od 1925 roku będąc członkiem jego sztabu. W 1934 roku wydał pracę *Ku armii zawodowej*, w której wykazywał potrzebę technicznego usprawnienia armii, tak by była ona zdolna do prowadzenia wojny manewrowej, a nie pozycyjnej. Poglądy te stały w sprzeczności z doktryną forsowaną przez marszałka Pétaina. W 1937 roku Charles de Gaulle został awansowany do stopnia pułkownika i objął dowództwo 507. Pułku Czołgów w Metz.

W maju 1940 roku, podczas niemieckiego ataku na Francję, otrzymał dowództwo nad 4. dywizją pancerną oraz tymczasowy awans na generała brygady. Miesiąc później, marszałek Pétain nominowany na premiera Francji podjął rokowania pokojowe z Niemcami. Charles de Gaulle nie zgodził się na kapitulację i drogą lotniczą ewakuował się do Wielkiej Brytanii. W dniu 18 czerwca wygłosił z Londynu, na falach BBC radiowy apel do narodu francuskiego, wzywający do dalszej walki. Założył komitet Wolnej Francji, a Wielka Brytania uznała go za przywódcę wszystkich wolnych Francuzów. 4 lipca 1940 roku francuski sąd wojskowy w Tuluzie skazał go zaocznie na 4 lata więzienia za namawianie wojskowych do nieposłuszeństwa.

Wkrótce zapadł kolejny wyrok, tym razem orzekający wobec niego karę śmierci i degradację wojskową.

Władze części francuskich kolonii przeciwstawiły się rządowi w Vichy i przeszły na stronę Charlesa de Gaulle'a. On sam, swoimi działaniami starał się wzmocnić pozycję Wolnych Francuzów względem aliantów. Do chwilowego pogorszenia relacji z Wielką Brytanią doszło w 1941 roku, po odzyskaniu znajdującej się pod rządami Vichy Syrii przez siły Wolnych Francuzów walczących wspólnie z Brytyjczykami. Układ o zawieszeniu broni zawarty z rządem marszałka Pétaina nie uwzględniał Wolnej Francji jako strony. W odpowiedzi generał de Gaulle zapowiedział wycofanie swoich wojsk spod brytyjskiego dowództwa.

Hermann Göring (1893–1946)

(rysunki nr 8, 9, 25, 34, i 36)

Służbę wojskową rozpoczął tuż przed wybuchem I wojny światowej. Początkowo trafił do piechoty, jednak ze względu na stan zdrowia został przeniesiony do lotnictwa. Jako pilot odniósł wiele zwycięstw, stając się jednym z niemieckich asów myśliwskich. W 1918 roku objął dowodzenie nad pułkiem lotniczym, w którym pozostał do zakończenia działań wojennych. Pokój dla pokonanych Niemiec oznaczał likwidację sił lotniczych. Nie chcąc wspierać rządów republikańskich zrezygnował z dalszej służby w wojsku i zajął się testowaniem samolotów w kilku europejskich krajach.

W 1921 roku Hermann Göring podjął studia uniwersyteckie w Monachium, na wydziale nauk politycznych. Rok później wstąpił do Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników.

Szybko zaprzyjaźnił się z Adolfem Hitlerem, który powierzył mu dowodzenie oddziałami szturmowymi, będącymi bojówką partyjną. Wziął udział w nieudanym puczu monachijskim, za co został aresztowany. Udało mu się jednak zbiec do Austrii. Następnie przez pewien czas przebywał we Włoszech.

Do Niemiec powrócił dopiero w 1927 roku stając się ponownie jednym z czołowych działaczy nazistowskich. Rok później został wybrany posłem do Reichstagu. Dojście Adolfa Hitlera do władzy i utworzenie III Rzeszy oznaczało dla Hermanna Göringa kolejny awans. W 1933 roku objął stanowisko ministra spraw wewnętrznych Prus. Wkrótce potem otrzymał także funkcję ministra lotnictwa Rzeszy oraz pruskiego ministra spraw wewnętrznych. W tym samym roku utworzył Tajną Policję Państwową – Gestapo i zorganizował pierwsze niemieckie obozy koncentracyjne. W lipcu 1934 roku poszerzył zakres swojej władzy stając się inspektorem lasów Rzeszy oraz łowczym Rzeszy.

Jako minister i doświadczony pilot szybko przystąpił do rozbudowy zakazanych traktatem wersalskim niemieckich wojsk lotniczych. Od początku 1935 roku był naczelnym dowódcą wojskowych sił lotniczych – Luftwaffe. 4 lutego 1938 został awansowany do stopnia feldmarszałka.

Podczas II wojny światowej niemieckie lotnictwo odniosło pełne zwycięstwo w kampaniach przeciwko Polsce i Francji. 19 lipca 1940 roku Adolf Hitler nadał Hermannowi Göringowi specjalnie dla niego utworzony tytuł marszałka Rzeszy. Kolejny lotniczy atak okazał się jednak porażką. W 1940 roku Luftwaffe nie udało się wygrać bitwy o Anglię, mimo zaangażowania znacznych sił i środków. Niemieckie naloty na brytyjskie miasta przyniosły jednak poważne straty materialne i wśród ludności cywilnej.

Prywatnie Hermann Göring lubił przepych i luksus, będąc przy tym osobą niezwykle rozrutną i żądną władzy. Gromadził dzieła sztuki, które pozyskiwał z majątków żydowskich oraz

z zasobów krajów podbitych przez III Rzeszę. Od pewnego momentu stał się również niezwykle otyły.

Hermann Göring jako osoba stojąca za atakami Luftwaffe, w tym na ludność cywilną, a także jako wysoko postawiony i wpływowy polityk III Rzeszy stał się w społeczeństwach państw alianckich postacią znienawidzoną. Jego charakterystyczny wygląd i cechy osobowe sprawiły, że jego wizerunek bardzo często pojawia się w karykaturach Artura Szyka, często w pracach odnoszących się do zbrodni popełnianych przez niemieckie wojska lotnicze.

Joseph Goebbels (1897–1945)

(rysunki nr 8, 21, 34 i 36)

Studiował filologię germańską i filozofię, w obu dziedzinach uzyskując stopień doktorski. Na studiach zainteresował się polityką. Szybko związał się z nielegalnym wówczas w Niemczech ruchem nazistowskim. Dał się wówczas poznać jako doskonały mówca. Osobiście fascynowała go osoba Adolfa Hitlera. Podzielał również jego antysemickie poglądy.

W sierpniu 1924 roku uczestniczył w zjeździe Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników w Weimarze. Do partii tej przystąpił jednak dopiero rok później, już po jej legalizacji. W tym samym czasie pracował w tygodniku „Völkische Freiheit”, pisząc artykuły popierające Adolfa Hitlera.

W 1926 roku został mianowany na stanowisko gauleitera Berlina, a więc przywódcy partyjnego w okręgu. Widząc siłę propagandy założył czasopismo „Der Angriff”, organ prasowy nazistów w Berlinie.

Po przejęciu władzy w Niemczech przez Adolfa Hitlera w 1933 roku objął urząd ministra propagandy, oświecenia publicznego i informacji. Okazał się bardzo skuteczny w upowszechnianiu ideologii nazistowskiej oraz tworzeniu i umacnianiu państwa totalitarnego. Kreował Adolfa Hitlera jako niemieckiego bohatera i genialnego wodza. W swoich działaniach sięgał do kłamstw i prowokacji. Było to możliwe, ponieważ sprawował całkowitą kontrolę nad mediami niemieckimi. Chętnie posługiwał się nowymi środkami przekazu, takimi jak radio i film. Dostrzegał również ogromny potencjał propagandowy, jaki dawały parady i starannie wyreżyserowane wiece z monumentalną oprawą. W swojej działalności szerzył nienawiść do wewnętrznych i zewnętrznych wrogów III Rzeszy. Atakował Żydów, komunistów, Polaków czy Kościół katolicki.

Heinrich Himmler (1900–1945)

(rysunek nr 25 i 34)

Pochodził z mieszczańskiej, bawarskiej rodziny. W 1922 roku wstąpił do Niemieckiej Partii Robotników, która wkrótce potem, za sprawą Adolfa Hitlera przybrała narodowo-socjalistyczny charakter. Wziął udział w nieudanym puczu monachijskim. W 1925 roku został członkiem Schutzstaffel. Była to paramilitarna formacja nazistowska, początkowo powołana dla osobistej ochrony Adolfa Hitlera. Jej znakami rozpoznawczymi były czarne mundury oraz symbol SS, zapisany stylizowanymi, runicznymi literami.

Z każdym rokiem oddziały ochronne rosły coraz bardziej w siłę, a Heinrich Himmler piął się w ich strukturach. Ostatecznie, 6 stycznia 1929 roku został mianowany Reichsführerem, stając

tym samym na czele tej formacji. Dodatkowo, w 1933 roku został mianowany dowódcą bawarskiej policji. Pełnił również funkcje komisarycznego szefa policji politycznej w kilku niemieckich miastach. Po utworzeniu przez Hermanna Göringa Gestapo – Tajnej Policji Państwowej, objął funkcję jego zastępcy. Ostatecznie został szefem policji politycznej na terytorium całej III Rzeszy. Jednym z jego pierwszych zadań była rozbudowa sieci obozów koncentracyjnych. Zaczął również tworzyć siły zbrojne SS, niezależne od dowództwa wojskowego Wehrmachtu.

Po wybuchu II wojny światowej stanął na czele nowoutworzonego Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy. Został również mianowany Komisarzem do spraw Umacniania Niemieckości. Podległe mu siły w brutalny sposób zwalczały opór wobec niemieckiej okupacji w podbitych krajach Europy, a także realizowały działania zmierzające do eksterminacji ludności żydowskiej, cygańskiej oraz słowiańskiej na zajętych terenach.

Paul von Hindenburg (1847–1934)

(rysunek nr 39)

W młodości rozpoczął służbę w armii pruskiej. Kontynuował swoją karierę wojskową w Cesarstwie Niemieckim. Podczas I wojny światowej stał się współtwórcą niemieckich zwycięstw na froncie wschodnim. W 1914 roku został awansowany na feldmarszałka.

Po klęsce Cesarstwa Hohenzollernów w 1918 roku nastąpiła demokratyzacja rządów w Niemczech. Powstała republika oficjalnie określana była Rzeszą Niemiecką, natomiast potocznie nazywano ją weimarską, od nazwy miasta, w którym obradowało zgromadzenie narodowe uchwalające konstytucję. W latach 1925 i 1932 Paul von Hindenburg został dwukrotnie

wybrany na prezydenta. Po zwycięstwie Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników w wyborach do Reichstagu, 30 stycznia 1933 roku powołał Adolfa Hitlera na stanowisko kanclerza Rzeszy. Po pożarze budynku parlamentu wydał dekret, który zawieszał w Niemczech prawa obywatelskie, gwarantowane przez konstytucję. Umożliwiło to Hitlerowi usunięcie swoich politycznych przeciwników oraz przejęcie pełni władzy w Rzeszy Niemieckiej. Prezydent Hindenburg zmarł 2 sierpnia 1934 roku.

Dla państw walczących podczas II wojny światowej z III Rzeszą, Paul von Hindenburg, mimo że od kilku lat nie żył to nadal był symbolem pruskiego militarizmu, do którego odwoływali się niemieccy naziści. Pamiętano, że przez swoje decyzje umożliwił Adolfowi Hitlerowi dojście do władzy. Artur Szyk również wykorzystał jego osobę w jednej ze swoich antyniemieckich karykatur wojennych. Paul von Hindenburg piekący gołąbka pokoju nie powstrzymał Hitlera, a przez to zapewnił światu *pax germanica*, który oznaczał dla milionów ludzi okrucieństwo, śmierć i zniszczenie.

Hirohito (1901-1989)

(rysunki nr 12, 18, 23, 33 i 34)

Cesarz Japonii, panujący w latach 1926–1989.

W młodości jako przyszły następca tronu został przyjęty do służby wojskowej w japońskim wojsku i marynarce wojennej. W 1921 roku odbył krótką podróż po Zachodniej Europie. Po powrocie, z powodu choroby ojca Yoshihito, został regentem, a po jego śmierci 25 grudnia 1926 roku – cesarzem Japonii.

W czasie panowania Hirohito w Japonii nasiliły się tendencje militarystyczno-nacjonalistyczne. W 1931 roku Armia Japońska rozpoczęła działania zbrojne w Mandżurii. Po opanowaniu

provincji utworzono marionetkowe państwo Mandżukuo. Wkrótce kolejnym obiektem japońskiej agresji stała się reszta kontynentalnych Chin. Działania zbrojne rozpoczęte w lipcu 1937 roku szybko doprowadziły do opanowania dużych obszarów terytorium chińskiego. Japonii nie udało się jednak ostatecznie pokonać Republiki Chińskiej. Okupacja okazała się niezwykle brutalna dla miejscowej ludności.

Japońska ekspansja w Chinach wywołała sprzeciw zaniepokojonych Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Ponadto zaangażowanie militarne na kontynencie groziło konfliktem zbrojnym ze Związkiem Radzieckim. Rząd Japonii przystąpił do sojuszu z hitlerowskimi Niemcami oraz faszystowskimi Włochami. 27 września 1940 roku podpisano w Berlinie tzw. „pakt trzech”, w którym Japonia uznała rolę przewodnią III Rzeszy i Włoch Benito Mussoliniego w tworzeniu nowego ładu w Europie, natomiast państwa te uznały jej przywództwo w tworzeniu nowego porządku w Azji Wschodniej i na Pacyfiku.

We wrześniu 1940 roku wojska japońskie wkroczyły do północnej części francuskich Indochin. Zajęcie południowej części tej kolonii, do którego doszło w 1941 roku, spowodowało dalsze pogorszenie relacji japońsko-amerykańskich. W kwietniu tego roku Cesarstwo Japonii podpisało układ o nieagresji ze Związkiem Radzieckim.

Dla społeczeństw krajów zachodnich walczących przeciwko państwom Osi, cesarz Hirohito stał się symbolem ekspansjonistycznej Japonii. Pojawia się on dość często w karykaturach Artura Szyka, często w zestawieniu z sojusznikami – Adolfem Hitlerem i Benito Mussolinim. Hirohito w towarzystwie pozostałych przywódców państw Osi z reguły przedstawiany jest jako postać znacznie niższa, co miało ukazywać podrzędną pozycję Japonii względem III Rzeszy i Włoch. W jednej ze swoich prac opublikowanych w książce *The New Order*, artysta drwi z nazistowskiej ideologii rasowej III Rzeszy podpisując cesarza jako aryjskiego sojusznika.

Adolf Hitler (1889–1945)

(rysunki nr 5, 6, 15, 18, 23, 25, 33, 34, 36 i 37)

Urodził się na terenie dzisiejszej Austrii, a wówczas w monarchii Austro-Węgierskiej. W młodości zajmował się malowaniem obrazów, bezskutecznie starając się w 1912 roku o przyjęcie do wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych. W tym samym roku przeniósł się do niemieckiego Monachium. Podczas I wojny światowej walczył na froncie zachodnim, za co został dwukrotnie odznaczony Żelaznym Krzyżem. Po powrocie w 1919 roku wstąpił do Niemieckiej Partii Robotników. Od początku był bardzo aktywnym działaczem. Dzięki talentowi oratorskiemu i zaangażowaniu udało mu się pozyskać wielu nowych członków. Były to często osoby rozczarowane porażką Niemiec w czasie wojny. Pod dwóch latach Adolf Hitler objął kierownictwo partii, przekształcając ją w Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotników.

W 1923 roku postanowił wykorzystać sytuację wewnętrzną w Niemczech do przeprowadzenia własnej rewolucji. W nocy z 8 na 9 listopada oddziały szturmowe, będące bojówką partyjną NSDAP rozpoczęły w Monachium pucz. Zamach stanu nie udał się, zaangażowanych w niego nazistów aresztowano, a partię zdelegalizowano. Adolf Hitler został skazany na 5 lat więzienia w Landsbergu. W czasie odbywania kary napisał książkę *Mein Kampf*, w której zawarł szczegóły programowe ruchu. Z kart książki wyłaniały się antykomunizm oraz antysemityzm, a także przekonanie o wyższości rasowej Niemców i rozczarowanie postanowieniami traktatu wersalskiego.

Już w grudniu 1924 roku został przedterminowo zwolniony z więzienia. Po wyjściu na wolność zajął się odbudową struktur partyjnych, w międzyczasie zmieniając obywatelstwo

z austriackiego na niemieckie. Po ponownym zalegalizowaniu NSDAP, zaczęła ona zyskiwać popularność w niemieckim społeczeństwie dotkniętym kryzysem gospodarczym. W 1929 roku nazistom udało się wprowadzić swoich posłów do Reichstagu. Cztery lata później, w kolejnych wyborach do parlamentu, odnieśli już pełne zwycięstwo. 30 stycznia 1933 roku Adolf Hitler został wybrany kanclerzem. Po niespełna miesiącu spłonął budynek Reichstagu, co dało Hitlerowi pretekst do przejęcia w Niemczech pełni władzy. Szybko rozprawił się z przeciwnikami wewnątrz partii oraz wrogami politycznymi i przystąpił do budowy państwa totalitarnego, przekształcając Niemcy w III Rzeszę. Powołano Tajną Policję Państwową – Gestapo oraz zorganizowano sieć obozów koncentracyjnych. Zaczęto prowadzić politykę prześladowania Żydów.

W polityce zagranicznej Adolf Hitler od początku zaczął podważać porządek ustalony na konferencji w Wersalu. Wbrew jej postanowieniom nazistowskie Niemcy przystąpiły do rozbudowy i modernizacji swoich sił zbrojnych. W 1936 roku nowoutworzona siła zbrojna – Wehrmacht wkroczyła do zdemilitaryzowanej Nadrenii. Brak zdecydowanej reakcji państw zachodnich ośmielił Adolfa Hitlera do wysunięcia kolejnych żądań. W 1938 roku przyłączył do III Rzeszy Austrię oraz znaczną część terytorium Czech, a także litewski okręg Kłajpedy. Działo się to wszystko przy bierności rządów Francji i Wielkiej Brytanii.

Adolfowi Hitlerowi udało się nawiązać sojusz z faszystowskimi Włochami Benito Mussoliniego. Mimo ideologicznych różnic, III Rzesza zaczęła również współpracę ze Związkiem Radzieckim. Jednym z owoców tego zbliżenia było zawarcie w 1939 roku paktu przez ministrów spraw zagranicznych obu państw – Joachima von Ribbentropa i Wiaczesława Mołotowa. W jego tajnej części naziści i komuniści ustalili przyszły podział pomiędzy siebie terytoriów niepodległych państw Europy Środkowej i Wschodniej.

1 września 1939 roku Niemcy zaatakowały Polskę. W odpowiedzi sojusznicza Francja i Wielka Brytania wypowiedziały wojnę III Rzeszy. Polska nie zdołała jednak obronić swojej państwowości. Na podbitych ziemiach Niemcy rozpoczęli politykę masowej eksterminacji.

W kolejnym roku III Rzesza zajęła militarnie następne europejskie państwa: Danię, Norwegię, Luksemburg, Holandię, Belgię i Francję. Do sojuszu niemiecko-włoskiego dołączyła Japonia.

Po klęsce Francji ciężar walki z wojenną machiną Adolfa Hitlera spoczął na Wielkiej Brytanii. W lipcu 1940 roku niemieckie lotnictwo rozpoczęło zmasowane bombardowania angielskich miast oraz zaatakowało brytyjską flotę. Adolfowi Hitlerowi nie udało się wówczas przeprowadzić planowanej inwazji. Wobec braku postępów w wojnie z aliantami zachodnimi, skierował siły niemieckie w kierunku swojego niedawnego sojusznika – Związku Radzieckiego.

Adolf Hitler jako twórca nazizmu i przywódca III Rzeszy stał się głównym celem alianckiej propagandy. Nie może zatem dziwić, że Artur Szyk bardzo często karykaturował jego osobę. Identyfikację Adolfa Hitlera znacznie ułatwia jego charakterystyczny czarny wąsik i zaczesana na bok grzywka, a także mundur ze swastyką oraz ręka podniesiona w nazistowskim geście powitania.

Pierre Laval (1883–1945)

(rysunek 34)

Ukończył studia prawnicze. W latach 1914–1919 i 1924–1927 zasiadał we francuskim Zgromadzeniu Narodowym. Od 1927 do 1940 był senatorem. Pełnił również liczne funkcje ministerialne. W latach 1931–1932 oraz 1935–1936 był premierem Francji, a w latach 1934–1936 ministrem spraw zagranicznych. W 1931 roku amerykański tygodnik „Time” przyznał mu tytuł „Człowieka Roku”.

Podczas wizyty w Rzymie w 1935 roku wyraził nieformalną zgodę na przyszłą aneksję Etiopii przez faszystowskie Włochy Benito Mussoliniego. Po dojściu Adolfa Hitlera do władzy w Niemczech, początkowo sprzeciwiał się jego polityce upatrując w nim zagrożenia dla francuskiej państwowości. 14 kwietnia 1935 roku w mieście Stresa zawarł z Wielką Brytanią i Włochami krótkotrwałe porozumienie przeciw III Rzeszy. We wrześniu 1939 roku sprzeciwił się jednak wypowiedzeniu wojny Niemcom po ich ataku na Polskę. W końcowym etapie kampanii francuskiej, w 1940 roku postulował zaprzestanie dalszych walk z Niemcami.

Po upadku Francji, z południowej części jej terytorium utworzono Państwo Francuskie, będące satelitą III Rzeszy. Na czele rządu w Vichy stanął marszałek Philippe Pétain, natomiast Pierre Laval został wicepremierem, szefem gabinetu, ministrem spraw zagranicznych oraz desygnowanym następcą szefa państwa. Ich wizje dotyczące przyszłości Francji szybko okazały się odmienne. Marszałek uważał, że Państwo Vichy jest jedynie etapem przejściowym w drodze do odzyskania pełnej niepodległości. Pierre Laval przyszłość Francji upatrywał u boku III Rzeszy. W październiku, w miejscowości Montoire spotkał się osobiście z Adolfem Hitlerem. Polityka prowadzona przez Pierra Lavalą charakteryzowała się służalczością wobec III Rzeszy. W wyniku jego decyzji Francja przekazała Niemcom depozyt belgijskiego złota. Laval wyraził również zgodę na deportację francuskich Żydów do obozów koncentracyjnych.

Chcąc pozbyć się Pierre'a Lavalą ze sceny politycznej, 13 grudnia 1940 roku marszałek Pétain poprosił wszystkich ministrów o podpisanie zbiorowego listu rezygnacyjnego. Po jego otrzymaniu przyjął dymisję jedynie dwóch osób: Pierre'a Lavalą i Georgesą Ripperta. Następnie Laval został aresztowany i przewieziony przez policję do swojego domu w Châteldon. Z aresztu domowego został jednak zwolniony po kilku dniach w wyniku interwencji Niemców. Do rządu Vichy powrócił w kwietniu 1942 roku.

Benito Mussolini (1883–1945)

(rysunki nr 23, 25, 26, 29, 33, 34 i 37)

W młodości pracował jako nauczyciel. W 1902 roku na krótko wyjechał do Szwajcarii w poszukiwaniu pracy. Przez pewien czas przebywał również w należącym wówczas do Austro-Węgier Trydencie. Równocześnie był aktywnym działaczem socjalistycznym, redagując gazety robotnicze oraz przemawiając na wiecach.

Po wybuchu I wojny światowej jego poglądy zaczęły ewoluować w kierunku nacjonalistycznym. Poparł przystąpienie Włoch do konfliktu po stronie Ententy, co spowodowało wyrzucenie go z Włoskiej Partii Socjalistycznej. Wziął udział w działaniach wojennych jako żołnierz. W 1917 roku został ranny, w konsekwencji czego powrócił z frontu do domu.

Mimo że Włochy zakończyły wojnę w obozie zwycięzców, to nie odniosły z niej oczekiwanych korzyści. Zniszczony wojną kraj zalała fala strajków. Na początku 1919 roku zaczęły powstawać związki kombatanatów, tzw. *fasci*. W marcu Benito Mussolini założył organizację „Fasci Italiani di Combattimento”, która zrzeszała weteranów wojennych. Faszyści szybko zyskiwali na znaczeniu aktywnie walcząc z socjalistami.

W listopadzie 1921 roku Benito Mussolini utworzył Narodową Partię Faszystowską. Niedługo później zorganizował marsz swoich zwolenników na Rzym, tzw. Marsz Czarnych Koszul, w wyniku którego został mianowany przez króla Wiktora Emanuela III premierem Włoch. W czasie swoich rządów stopniowo ograniczał demokrację parlamentarną, brutalnie zwalczając opozycję. Powadził agresywną politykę zagraniczną dążąc do uzyskania dla Włoch nowych terytoriów, co miało doprowadzić do odbudowy Imperium Rzymskiego. W latach 1935–1936 zbrojnie zajął afrykańskie cesarstwo Etiopii.

Po dojściu Adolfa Hitlera do władzy w Niemczech, w polityce międzynarodowej nawiązał ścisłą współpracę z III Rzeszą. W 1936 roku podpisano układ o przyjaźni, tzw. Oś Berlin–Rzym. W tym samym roku faszystowskie Włochy i nazistowskie Niemcy wsparły militarnie przewrót gen. Francesco Franco w wojnie domowej w Hiszpanii. Benito Mussolini poparł aneksję Austrii przez III Rzeszę, jednak po niemieckim ataku na Polskę we wrześniu 1939 roku odmówił udziału w działaniach zbrojnych. Pod koniec lat trzydziestych zaczął prowadzić we Włoszech politykę antysemityczną, co doprowadziło do wysyłki włoskich Żydów do obozów koncentracyjnych.

Do II wojny światowej Włochy przystąpiły dopiero w czerwcu 1940 roku, kiedy klęska atakowanej przez Adolfa Hitlera Francji stała się oczywista. Benito Mussoliniemu udało się wówczas uzyskać na Francuzach jedynie niewielkie nabytki terytorialne. Armia Włoska nie była w stanie odnieść sukcesów na innych frontach, walcząc z aliantami w Grecji i Egipcie. Nowe zdobycze terytorialne udało się uzyskać Włochom dopiero po wsparciu militarnym niemieckiego sojusznika. W 1941 roku, po ataku III Rzeszy na Związek Radziecki, Benito Mussolini podjął decyzję o wysłaniu na front wschodni 250 tysięcy włoskich żołnierzy. W tym samym czasie Brytyjczycy zajęli Włoską Afrykę Wschodnią.

Charakterystyczna sylwetka i wygląd włoskiego „Duce” sprawia, że dosyć łatwo rozpoznać go w karykaturach Artura Szyka. Włoską nieudolność w walce z Grekami i Brytyjczykami w Afryce oddaje rysunek, w którym Benito Mussolini tłumaczy się z porażki przed Adolfem Hitlerem i niemiecką generalicją.

Philippe Pétain (1856–1951)

(rysunek nr 22)

W armii francuskiej od 1876 roku. W sierpniu 1914 roku, tuż po wybuchu I wojny światowej otrzymał stopień generała brygady. Wsławił się dowodzeniem podczas obrony Verdun. Od 15 maja 1917 roku sprawował funkcję Naczelnego Wodza Armii Francuskiej. Rok później został mianowany marszałkiem Francji. Po zakończeniu wojny stał się francuskim bohaterem narodowym. W latach 1918–1931 wszedł w skład Najwyższej Rady Wojennej. Od 1934 roku należał do Najwyższej Rady Obrony Narodowej. W tym samym roku został ministrem wojny. Miał duży wpływ na francuską doktrynę wojenną. Jego defensywna koncepcja obrony w znacznej mierze przyczyniła się do stworzenia linii Maginota.

W latach 1939–1940 był ambasadorem w Hiszpanii. Do polityki francuskiej powrócił 17 maja 1940 roku, kiedy to objął funkcję wiceministra w rządzie Paula Reynauda. Po niemieckim ataku na Francję, Zgromadzenie Narodowe powierzyło mu stanowisko premiera. Nie widząc szans na zwycięstwo podjął się rokowań z Niemcami. 22 czerwca 1940 roku Francja podpisała akt kapitulacji. Zgodnie z warunkami zawieszenia broni, 2/3 kraju znalazło się pod bezpośrednią okupacją III Rzeszy. Nad pozostałym obszarem, w tym nad koloniami zamorskimi, rządy sprawować mieli Francuzi. Zebrane w Tuluzie Zgromadzenie Narodowe Republiki udzieliło 10 lipca 1940 roku marszałkowi Pétainowi nadzwyczajnych pełnomocnictw, na podstawie których ogłosił się „głową państwa francuskiego”. Siedzibą centralnej administracji nowego państwa francuskiego zostało uzdrowisko Vichy.

Jako szef rządu Vichy, Philippe Pétain prowadził politykę kolaboracji z III Rzeszą, nie wciągając jednak kraju bezpośrednio do działań wojennych. Za jego rządów zlikwidowano wszystkie

wolności polityczne. Podpisał szereg antysemitycznych zarządzeń. Francuskie motto „Wolność, Równość, Braterstwo”, wywodzące się jeszcze z czasów Wielkiej Rewolucji, zastąpiono hasłem „Praca, Rodzina, Ojczyzna”.

W październiku 1940 roku Pétain spotkał się z Adolfem Hitlerem w celu ustalenia roli Francji w nowym porządku europejskim. Jego uścisk dłoni z przywódcą III Rzeszy odbił się w świecie szerokim echem. Philippe Pétain zgodził się na utworzenie przez jego rząd kolaboracyjnej zbrojnej milicji pod dowództwem Josepha Darnanda, zajmującej się w dużej mierze działaniami przeciwko Żydom i francuskiemu ruchowi oporu. Ulegał także żądaniom państw Osi, przekazując im duże dostawy żywności i towarów przemysłowych.

Karol II Rumuński (1893–1953)

(rysunki nr 37)

Król Rumunii w latach 1930–1940, pochodzący z niemieckiej dynastii Hohenzollern-Sigmaringen.

W maju 1940 roku Rumunia podpisała z Niemcami porozumienie na dostawę ropy naftowej, a potem zboża. Równocześnie wystąpiła z Ligi Narodów i wypowiedziała sojusz z Francją i Wielką Brytanią. Miesiąc później Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich zażądał zwrotu Besarabii. Do 1917 roku ziemie te znajdowały się pod panowaniem carskiej Rosji. Ludność zamieszkującą tę krainę w dużej mierze stanowili Mołdawianie, bliscy kulturowo Rumunom. Niemcy poparły radzieckie żądania, zgodnie z ustaleniami paktu Ribbentrop-Mołotow. Wobec silnego nacisku oraz w obliczu klęski sojuszniczej Francji, Rumunia musiała zgodzić się na wymuszoną cesję terytorialną.

Kolejnym spornym terytorium wchodzącym w skład państwa rumuńskiego był Siedmiogród, zwany także Transylwanią. Od średniowiecza ziemie te stanowiły część Królestwa Węgier. Klęska państw centralnych w 1918 roku doprowadziła do rozpadu monarchii austro-węgierskiej. Zgodnie z traktatem zawartym w Trianon podpisanym 4 czerwca 1920 roku, Siedmiogród został przekazany Rumunii. Węgry nigdy jednak nie pogodziły się z utratą tego terytorium. Okazja do rewanżu nadarzyła się po wybuchu II wojny światowej, kiedy to Węgry stały się sojusznikiem III Rzeszy. W czerwcu 1940 roku Niemcy i Włochy zagroziły Rumunii interwencją zbrojną, jeśli Rumunia nie odda Siedmiogrodu państwu węgierskiemu. 30 sierpnia 1940 roku w Wiedniu przeprowadzono arbitraż międzynarodowy w przedmiocie węgiersko-rumuńskiego sporu terytorialnego, dotyczącego obszarów utraconych przez Węgry na rzecz Rumunii po I wojnie światowej. Rolę arbitrów przyjęły Niemcy i Włochy. Król rumuński Karol II spełnił wszystkie żądania i zrzekł się Siedmiogrodu na rzecz Węgier.

Wkrótce potem funkcję premiera Rumunii objął gen. Ion Antonescu, który pod naciskiem Niemiec zgodził się na wprowadzenie do rządu faszystowskiej Żelaznej Gwardii. Karol II Rumuński 6 września 1940 został zmuszony przez premiera do abdykacji na rzecz swojego syna Michała I oraz do wyjazdu z kraju. Wkrótce potem gen. Antonescu podpisał układ o dołączeniu do tzw. paktu trzech, co sprawiło, że Rumunia stała się sojusznikiem III Rzeszy.

Hugo Sperrle (1885–1953)

(rysunki nr 24, 25 i 31)

W armii niemieckiej od 1903 roku, początkowo jako żołnierz piechoty. Podczas I wojny światowej przeniesiony do nowego rodzaju sił zbrojnych – lotnictwa. Po jej zakończeniu wstąpił do niemieckiej paramilitarnej organizacji Freikorps, gdzie dowodził oddziałem lotniczym.

W okresie międzywojennym piął się po kolejnych szczeblach kariery wojskowej. W 1933 roku, po dojściu do władzy Adolfa Hitlera, Hermann Göring utworzył Ministerstwo Lotnictwa Rzeszy. Z uwagi na doświadczenie bojowe i organizacyjne, Hugo Sperrle objął wówczas dowództwo nad większością niemieckich dywizjonów lotniczych.

W 1936 roku w Hiszpanii wybuchła wojna domowa. Niemcy opowiedziały się w niej po stronie gen. Francisco Franco. Na półwysep iberyjski zostały wysłane siły ekspedycyjne – Legion Condor. Ich pierwszym dowódcą został Hugo Sperrle. Jednym z jego militarnych dokonań, które odbiło się negatywnym echem na całym świecie, było bombardowanie hiszpańskiej Guerniki. 26 kwietnia 1937 roku niemieckie samoloty zrzuciły bomby na cywilną infrastrukturę miasta, w wyniku czego śmierć poniosło wielu cywilów. Ponura reputacja, jaką zyskał wówczas Hugo Sperrle była potem wykorzystywana przez Adolfa Hitlera w jego polityce zagranicznej do zastraszania sąsiadów za pomocą Luftwaffe.

W czasie niemieckiego ataku na Polskę we wrześniu 1939 roku, Hugo Sperrle dowodził siłami powietrznymi, których zadaniem była obrona zachodniej części Rzeszy przed ewentualnym atakiem Francuzów i Brytyjczyków. Wiosną 1940 roku odegrał znaczną rolę w niemieckim *blitzkriegu* podczas kampanii francuskiej. Przyniosło mu to awans na stopień feldmarszałka.

Po zakończeniu działań wojennych pozostał w okupowanej Francji, gdzie został dowódcą zachodnich sił Luftwaffe. Wkrótce Adolf Hitler podjął działania zmierzające do wyeliminowania Wielkiej Brytanii z wojny. Siły powietrzne, którymi dowodził Hugo Sperrle wzięły udział w bitwie o Anglię. W listopadzie 1940 roku lotnicy Sperrle'a zbombardowali Coventry, niemal doszczętnie niszcząc to miasto. W kolejnych niemieckich atakach zginęło wielu cywilnych mieszkańców Londynu, Birmingham, Southampton, Bristolu i wielu innych brytyjskich miast.

Artur Szyk sięgnął po osobę Hugo Sperrla, wykorzystując go jako symbol niemieckiej maszyny wojennej. Feldmarszałek zabijający z pistoletu osobę cywilną, z ironią został podpisany jako „kwiat cywilizacji”.

Józef Stalin (1878–1953)

(rysunki nr 5 i 33)

Właściwie nazywał się Józef Dżugaszwili. Pochodził z Gruzji. Uczęszczał do seminarium duchownego w Tyfilisie (obecnie Tbilisi). Podczas nauki zainteresował się marksizmem, a później leninizmem. W 1902 roku został aresztowany za działalność w Kaukaskim Komitecie Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Po pobycie w więzieniach został zesłany na Syberię. Po powrocie do Gruzji związał się z bolszewikami i kontynuował działalność polityczną. Po raz kolejny został zesłany na Syberię w 1907 roku.

W czasie rewolucji lutowej 1917 roku trafił do Piotrogradu i szybko stał się jednym z ważniejszych członków partii bolszewickiej. W wyniku kolejnego przewrotu w październiku bolszewicy przejęli pełnię władzy, szybko przekształcając carską Rosję w Związek Socjalistycz-

nych Republik Radzieckich. W nowym państwie rząd sprawowała Rada Komisarzy Ludowych. Józef Stalin objął w niej funkcję komisarza do spraw narodowościowych. W 1922 roku został sekretarzem generalnym Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Po śmierci Włodzimierza Lenina w 1924 roku i usunięciu Lwa Trockiego przejął pełnię władzy w Związku Radzieckim, którą sprawował aż do śmierci.

Prowadził bezwzględną politykę wewnętrzną krwawo eliminując wszystkich tych, których uznał za wrogów. W całym państwie powstała sieć obozów pracy – Gułag. W gospodarce wcieślał idee komunistyczne, przeprowadzając przymusową kolektywizację i industrializację. Wokół jego osoby rozwinęto kult jednostki.

Po przegranej wojnie z Polską w latach 1919–1921 ekspansja bolszewików na zachód Europy została powstrzymana. Związek Radziecki nie wyrzekł się jednak swoich celów politycznych. W latach trzydziestych XX wieku, po dojściu do władzy w Niemczech Adolfa Hitlera, nastąpiło zbliżenie między obydwoma państwami, niezadowolonymi z panującego w Europie układu politycznego. W 1939 roku doszło do podpisania kolejnych układów, przewidujących ścisłą współpracę między Związkiem Radzieckim a III Rzeszą. Podsumowaniem rozmów i ustaleń był pakt o nieagresji z 23 sierpnia 1939 roku, zwany od nazwisk podpisujących go ministrów paktem Ribbentrop-Mołotow. W dołączonym do niego tajnym protokole, oba państwa uzgodniły nowy podział Europy Środkowej i Wschodniej. Terytorium niepodległej Polski miało zostać podzielone między Niemcy a ZSRR wzdłuż linii rzek Narwi, Wisły i Sanu.

III Rzesza zaatakowała Polskę 1 września 1939 roku, natomiast Związek Sowiecki, w myśl porozumienia z Adolfem Hitlerem, wkroczył na jej terytorium 17 września zadając walczącym jeszcze Polakom cios w plecy. Wzięci do niewoli przez Sowietów polscy oficerowie zostali zamknięci w obozach, a następnie zamordowani.

Po agresji na Polskę Józef Stalin zaczął realizować kolejne postanowienia układu z Niemcami zajmując państwa bałtyckie oraz rumuńską Besarabię. Związek Sowiecki zimą 1939 roku zaatakował Finlandię, która zdołała jednak obronić swoją niepodległość. Od początku wojny Sowieci dostarczali Niemcom surowce strategiczne i zaopatrzenie, niezbędne do prowadzenia działań wojennych na Zachodzie Europy.

III Rzesza widziała jednak w państwie Józefa Stalina jedynie czasowego sojusznika i rozpoczęła przygotowania do agresji na wschodniego sąsiada. Wojska niemieckie przekroczyły granicę ze Związkiem Sowieckim 22 czerwca 1941 roku. Od tego momentu oba kraje znalazły się w stanie wojny.

Artur Szyk postrzegał Józefa Stalina przez pryzmat doświadczeń Polski, jako bezwzględnego przywódcę totalitarnego państwa, prowadzącego ekspansjonistyczną politykę zagraniczną. Na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej zagrożenia te nie były aż tak mocno dostrzegane. Od pewnego momentu widziano w Józefie Stalinie raczej sojusznika w walce z III Rzeszą, niż wroga.

Hajle Syllasje I (1892–1975)

(rysunki nr 26 i 27)

Cesarz Etiopii w latach 1930–1936 i 1941–1974. Jego oficjalny tytuł brzmiał „Cesarz Haile Selassie I, Zwycięski Lew Plemienia Judy, Wybrańiec Boży”.

Na początku XX wieku Etiopia była jednym z nielicznych krajów w Afryce, który zachował niezależność od mocarstw. Otoczona była jednak ze wszystkich stron przez

europejskie kolonie. Od północy graniczyła z włoską Erytreą, natomiast na wschodzie sąsiadowała z kontrolowaną przez Włochów Somalią.

Państwo włoskie powstało w wyniku zjednoczenia w 1861 roku, przez co dość późno włączyło się do wyścigu o kolonialny podział świata. Po opanowaniu niezależnych jeszcze wówczas terenów na wschodnim wybrzeżu Afryki, Włosi zainteresowali się Etiopią. Pierwsze próby zbrojnego podporządkowania tego państwa podjęli jeszcze u schyłku XIX wieku, jednak w wyniku klęski w bitwie pod Aduą 1 marca 1896 roku musieli na jakiś czas porzucić swoje plany. Do pomysłu połączenia swoich kolonii w Afryce Wschodniej poprzez podbój niezależnej Etiopii, powrócili Włosi po dojściu do władzy Benito Mussoliniego. Włoscy faszyci jako jeden z głównych celów politycznych przyjęli budowę imperium, nawiązującego do spuścizny starożytnego cesarstwa rzymskiego. Żądni rewanżu za klęskę sprzed niespełna czterdziestu lat, w 1935 roku zaatakowali cesarstwo Etiopii po raz kolejny. Użycie znacznych sił liczących ok. 400 tys. żołnierzy oraz przewaga technologiczna dały tym razem Włochom pełne zwycięstwo. W czasie walk wojska Mussoliniego, wbrew podpisanemu w 1925 roku protokołowi genewskiemu, używały gazów bojowych. Włoscy faszyci dopuszczali się także masakry jeńców i cywilów. W wyniku wojny Abisynia, jak nazywano również Etiopię, została włączona do Włoskiej Afryki Wschodniej, a sam cesarz Hajle Syllasje I udał się na emigrację do Wielkiej Brytanii.

Panowanie Włoch nad Etiopią trwało jednak jedynie kilka lat. Rok po wybuchu II wojny światowej faszystowskie Włochy oficjalnie dołączyły do konfliktu po stronie III Rzeszy niemieckiej. Włoska Afryka Wschodnia stanowiła poważne zagrożenie dla Wielkiej Brytanii, ponieważ znajdowała się w sąsiedztwie Morza Czerwonego i Kanału Sueskiego, przez który przebiegał ważny szlak z Europy do Indii. Brytyjczycy dokonali inwazji na teren okupowanej Etiopii na początku 1941 roku. Włoskie oddziały, odcięte od zaopatrzenia morskiego z metropolii, nie

mogły stawić skutecznego oporu. 6 kwietnia 1941 roku armia brytyjska zajęła stolicę Addis Abebę. Wkrótce do kraju powrócił cesarz Hajle Syllasje I.

Włoską klęskę ilustruje dobrze karykatura Artura Szyka, na której ubrany w wojskowy mundur „Lew Plemienia Judy” wykopuje ze swojego kraju przywódcę Włoch – Benito Musoliniego. Scenie tej przygląda się w oddali odpoczywający żołnierz brytyjski, symbolizujący wkład Wielkiej Brytanii w wyzwolenie Abisynii. Na kolejnym rysunku artysta przestawił sam moment powrotu Hajle Syllasje I na tron cesarza Etiopii.

PERSONIFIKACJE:

John Bull

(rysunki nr 33 i 34)

Postać stereotypowego mężczyzny, stanowiąca personifikację Wielkiej Brytanii. Została stworzona przez szkockiego pisarza Johna Arbuthnota, po raz pierwszy pojawiając się w jego serii pięciu pamfletów, napisanych w 1712 roku w związku z planami wycofania się Brytyjczyków z wojny o sukcesję hiszpańską. Nazwisko „Byk” oddawało w zamysle autora cechy tej postaci, a więc porywczosć i bezrozumność.

John Bull był zwykle przedstawiany jako tęgą mężczyznę we fraku, jasnych bryczesach i w cylindrze. W czasie I wojny światowej zaczął pojawiać się na brytyjskich plakatach propagandowych, w tym zachęcających do wstępowania do armii.

W 1941 roku symbolika tej postaci była w pełni zrozumiała dla Anglosasów po obu stronach Atlantyku. Artur Szyk używa więc Johna Bulla chcąc w swoich karykaturach odnieść się bezpośrednio do Wielkiej Brytanii. Dzięki niemu mógł kierować wyraźne komunikaty adresowane do przywódców tego państwa, nie urażając przy tym konkretnych osób.

Iwan z Rosji

(rysunki nr 23 i 37)

Stereotypowy wizerunek chłopca, wykorzystywany jako personifikacja Rosji, a później Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Imię „Iwan” nawiązywało do dawnego cara Rosji – Iwana IV Groźnego. Już u schyłku XIX wieku personifikacja ta stała się popularna na Bałkanach, ale jeszcze w pozytywnej formie „Dziadka Iwana”. Państwa znajdujące się wówczas pod panowaniem tureckim widziały w Rosji sojusznika w ich niepodległościowych dążeniach, a także obrońcę wiary prawosławnej.

W czasie I wojny światowej obraz „Iwana” ewoluował, głównie za sprawą propagandy Państw Centralnych. Po 1914 roku Rosja zaczęła być przedstawiana jako brodaty lub nieogolony mężczyzna, często jako Kozak w futrzanej czapce. Obraz ten uległ zaostreniu po wybuchu rewolucji bolszewickiej w 1917 roku. Na papasze Kozaka pojawiła się czerwona gwiazda, a on sam zyskał groźne, ale przy tym niezbyt inteligentne rysy twarzy. Do tego właśnie typu personifikacji Rosji bolszewickiej sięgnął Artur Szyk już w 1920 roku projektując polski plakat propagandowy „Tylko Armia Ochotnicza i tylko Pożyczka Odrodzenia ochroni cię przed nożem bolszewickim” (MN Pl.2053/a-b).

Postać Iwana pojawia się ponownie w karykaturach Artura Szyka publikowanych w czasie II wojny światowej w prasie amerykańskiej i w wydany w 1941 roku zbiorze „The New Order”. Artysta jako obywatel polski postrzegał Związek Radziecki jako agresora i jednego z twórców „nowego ładu” w Europie. Inna była natomiast optyka społeczeństw państw zachodnich. Stany Zjednoczone Ameryki i Wielka Brytania nie były w stanie wojny ze Związkiem Radziec-

kim. A już w 1941 roku jego przywódca – Józef Stalin mógł być postrzegany jako potencjalny sojusznik w walce z państwami Osi. Artur Szyk sięgnął więc po symboliczną postać Iwana, bardziej akceptowanego w narracji Amerykanów niż Józef Stalin, który po niemieckim ataku na ZSRR w czerwcu 1941 roku stał się dla aliantów „Wujkiem Joe”.

Uncle Sam

(rysunki nr 33 i 34)

Personifikacja Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Wuj Sam najczęściej przedstawiany jest jako starszy, wysoki i szczupły mężczyzna, z siwymi włosami i brodą. Nieodłączną część jego stroju stanowi cylinder, często kolorystyką i elementami nawiązujący do amerykańskiej flagi. Barwy niebieska, czerwona i biała dominują także na pozostałych częściach garderoby, którą nosi.

Postać Wuja Sama po raz pierwszy pojawiła się w 1812 roku podczas wojny brytyjsko-amerykańskiej, jednak na popularności zyskała podczas wojny secesyjnej w latach 1861–1865. Do utrwalenia tej personifikacji w masowej świadomości Amerykanów najbardziej przyczynił się jednak słynny plakat rekrutacyjny z 1917 roku, autorstwa Jamesa Montgomery'ego Flagga. Przedstawia on Wujka Sama w jego charakterystycznym stroju, wskazującego palcem na odbiorcę. Grafice towarzyszy wymowny podpis: „I want you for U.S. Army”.

Artur Szyk chcąc w karykaturach przedstawić swoją nową ojczyznę, sięgnął również po niezwykle popularny wizerunek Wuja Sama. Na rysunku zatytułowanym *Sen szaleń-*

ca zakuta w kajdany personifikacja Stanów Zjednoczonych stoi pokornie przed siedzącym na tronie Adolfem Hitlerem. Amerykanie zostali ostrzeżeni, że nazistowskie Niemcy i ich sojusznicy dążą do wprowadzenia swoich porządków na całym świecie i nie ograniczą się tylko do Europy i Azji.

KATALOG

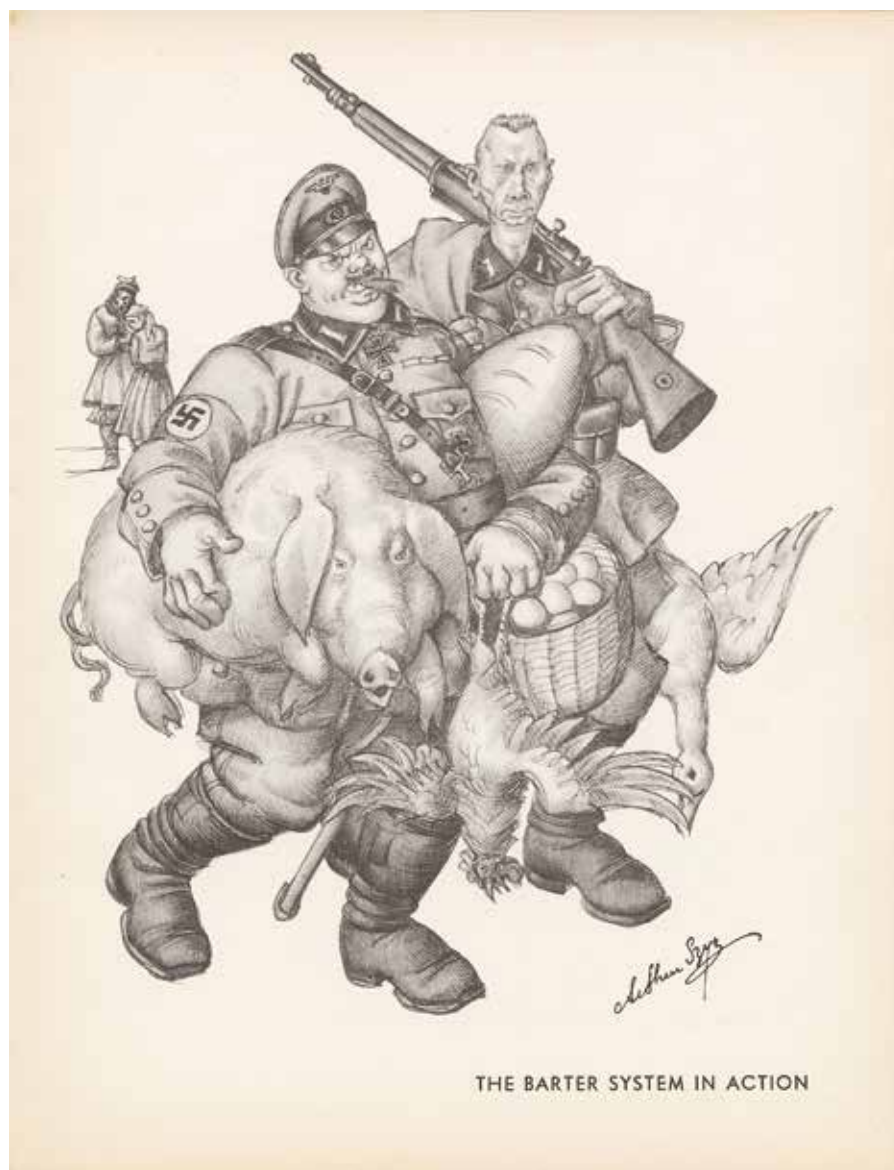

1. *The New Order* (Nowy Porządek)

WHAT ARE WE WAITING FOR?

2. What are we waiting for? (Na co czekamy?)

3. *The barter system in action* (System wymiany w akcji)

"FATHER, DO NOT FORGIVE THEM,
FOR THEY KNOW WHAT THEY DO."

4. „Father, do not forgive them, for they know what they do”
(„Ojcie, nie wybaczaj im, albowiem wiedzą co czynią”)

5. *Poland greets her good neighbors* (Polska dziękuje swoim sąsiadom)

6. *Enemies of the Third Reich*
(Wrogowie Trzeciej Rzeszy)

7. Protective-custodian
(Ochrona-opiekun)

PROTECTIVE-CUSTODIAN

8. „War of nerfs! Jawohl! – but the British haf no nerfs! („Wojna nerwów! Tak jest! – ale Brytyjczycy nie mają „jaj”!)

¹ Jest to parodia niemieckiej wymowy oraz użycie słowa nerwy w znaczeniu pogardliwym.

9. „Twas the night before Christmas”
(„To była noc przed Bożym Narodzeniem”)

THE ENGLISH EAST COAST

10. *The English East Coast*
(Angielskie Wschodnie
Wybrzeże)

11. *Greeting the Luftwaffe* (Podziękowania Luftwaffe)

ARYAN ALLY

12. *Aryan ally* (Aryjski sprzymierzeniec)

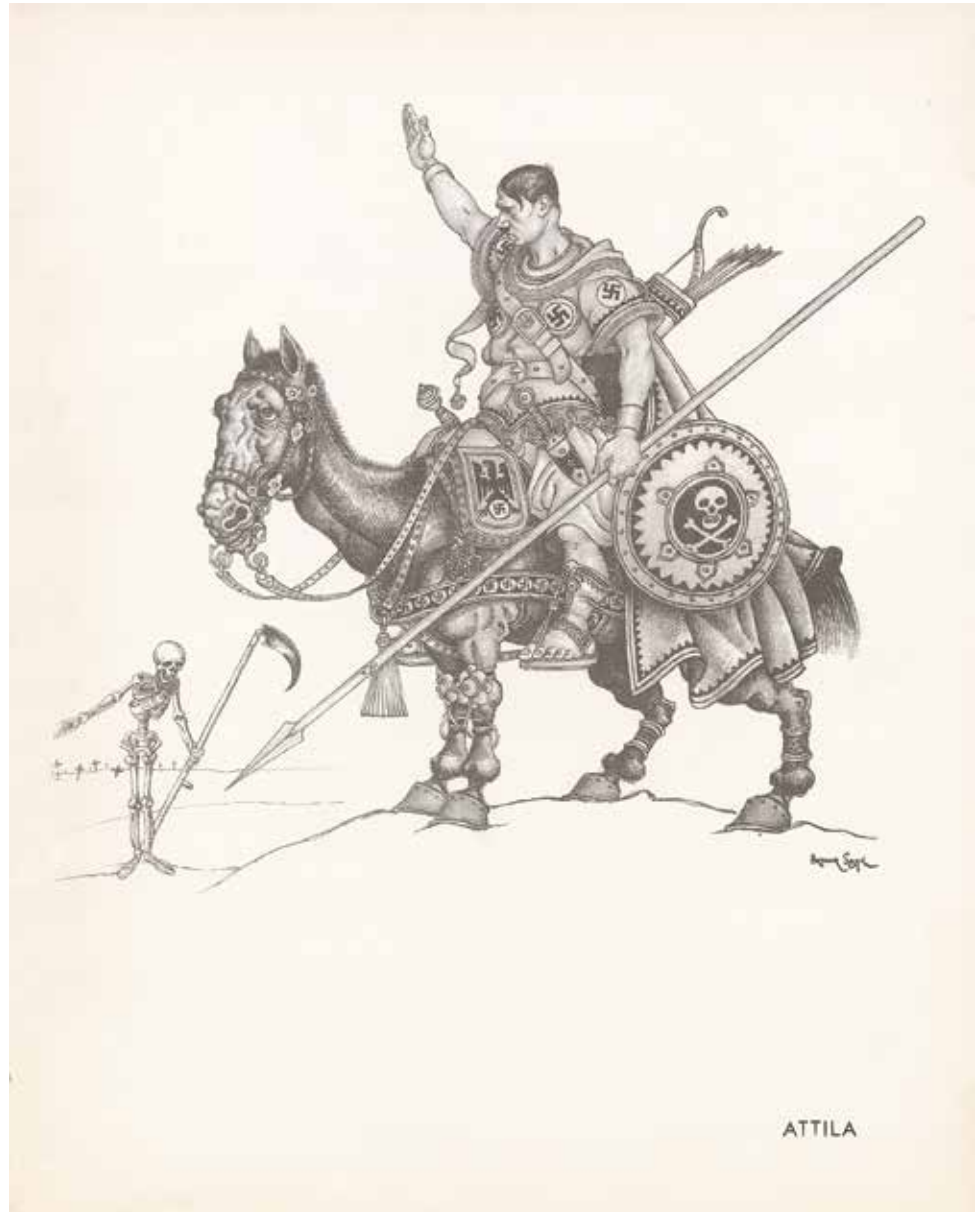

13. „*The English betrayed you!*
– *they did not surrender!...*”
(„Anglicy zdradzili cię! – nie
poddali się!...”)

"THE ENGLISH BETRAYED YOU!
– THEY DID NOT SURRENDER!..."

14. *The invaders* (Najeźdźcy)

ATTILA

15. *Attila* (Atylla)

16. *Balilla* (Balilla)¹

¹ Opera Nazionale Balilla była włoską faszystowską organizacją młodzieżową działającą w latach 1926–1937, kiedy to została wchłonięta przez Gioventù Italiana del Littorio, młodzieżową sekcję Narodowej Partii Faszystowskiej.

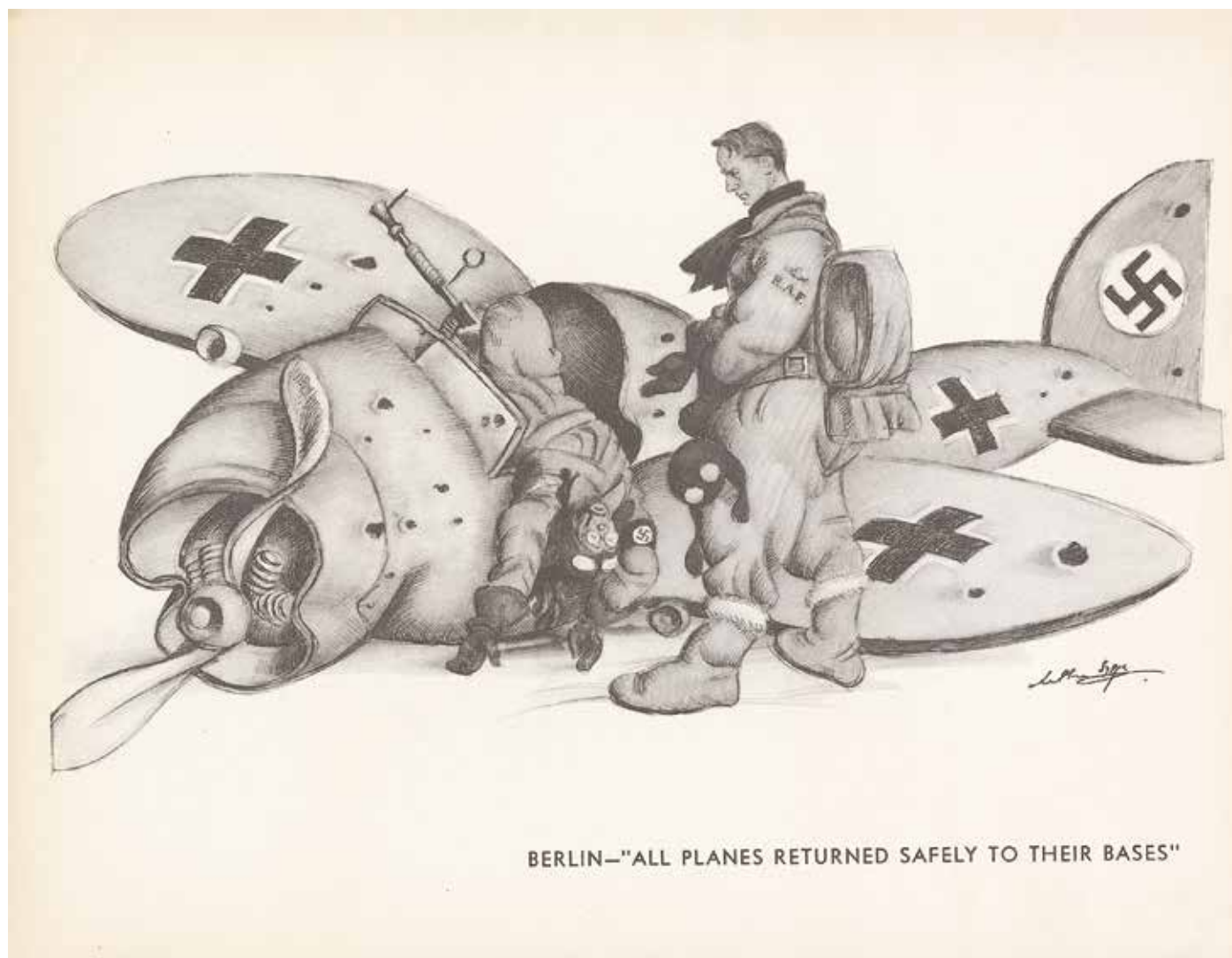

HITLER ACOLYTE

17. *Hitler acolyte* (Akolita Hitlera)

18. *Peace, it's wonderful!* (Pokój jest piękny!)

BERLIN—"ALL PLANES RETURNED SAFELY TO THEIR BASES"

19. Berlin – „all planes returned safely to their bases” (Berlin – „wszystkie samoloty bezpiecznie wróciły do swoich baz”)

20. *France today* (Francja dziś)

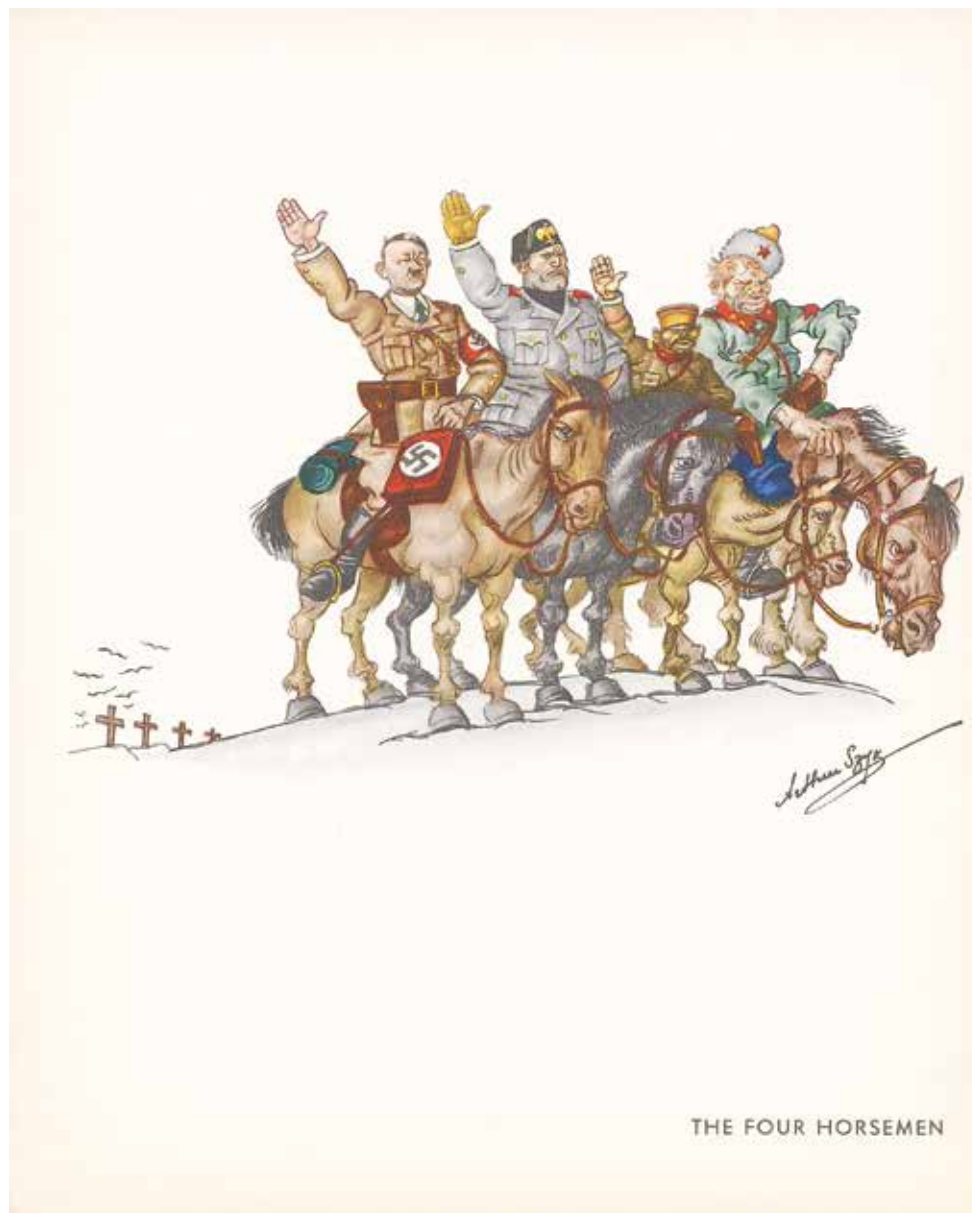

21. *Vichy État – source boche*
(Woda Vichy – źródło szkopów)¹

¹ Wykorzystano tu grę słów nawiązującą do wody Vichy i potocznej nazwy Państwa Francuskiego istniejącego w latach 1940–1944, ze stolicą w Vichy.

22. Joyous collaborators
(Radošni kolaboranci)

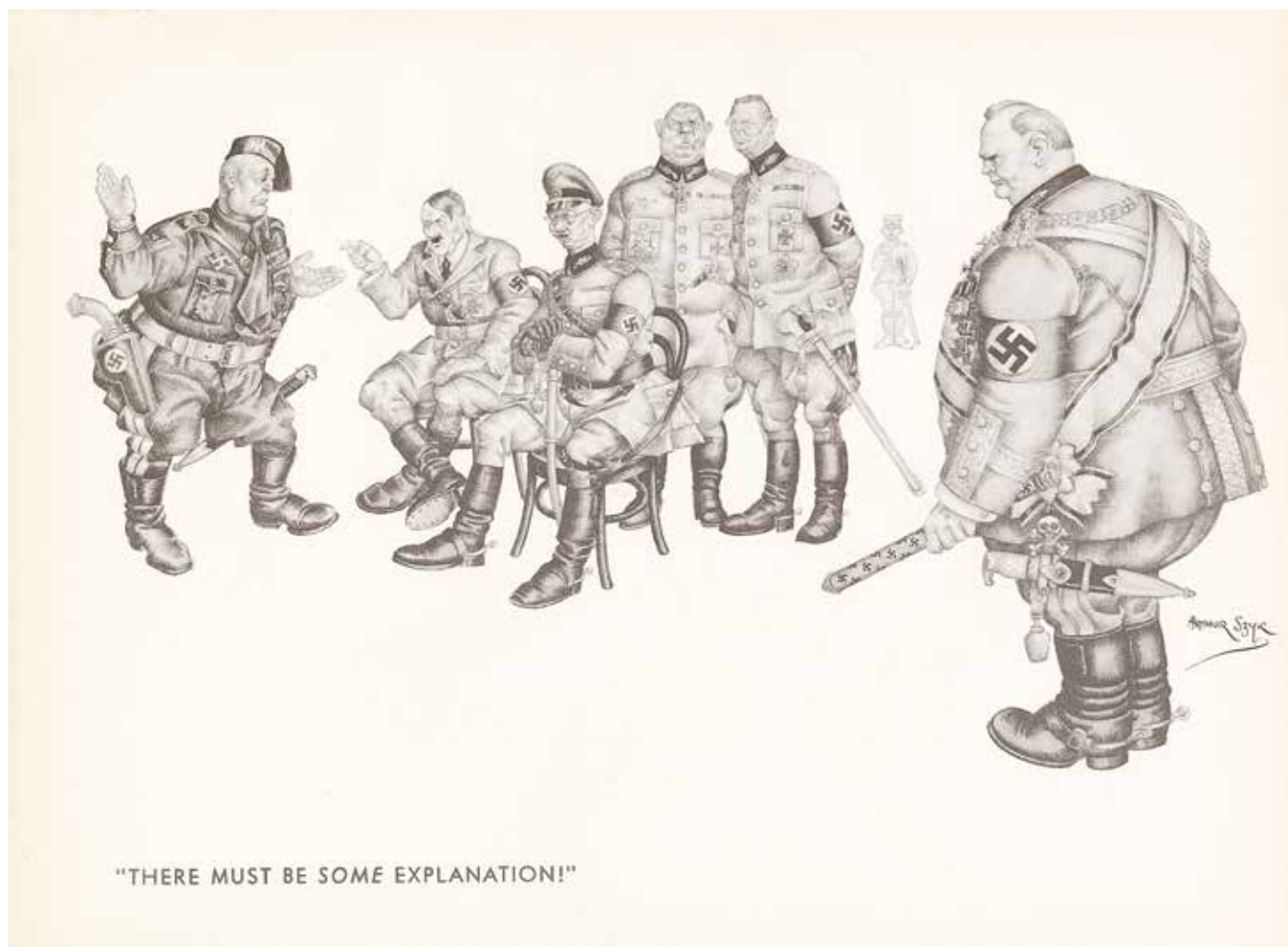

23. The four horsemen
(Czterej jeźdźcy)

HIGH COMMAND

24. *High command*
(Najwyższe dowództwo)

25. „There must be some explanation!” („Musi być jakieś wyjaśnienie!”)

26. *The lion of Judah* (Lew Judei)

27. *Sitting pretty*¹

¹ Jest to idiom oznaczający bycie w dobrej sytuacji z powodu posiadania dużych pieniędzy.

28. *To the rear – march!*
(Do tyłu – marsz!)

29. *Business as usual* (Biznes jak zwykle)

30. *Italy's historic march through Greece* (Historyczny marsz Włochów przez Grecję)

FLOWER OF CIVILIZATION

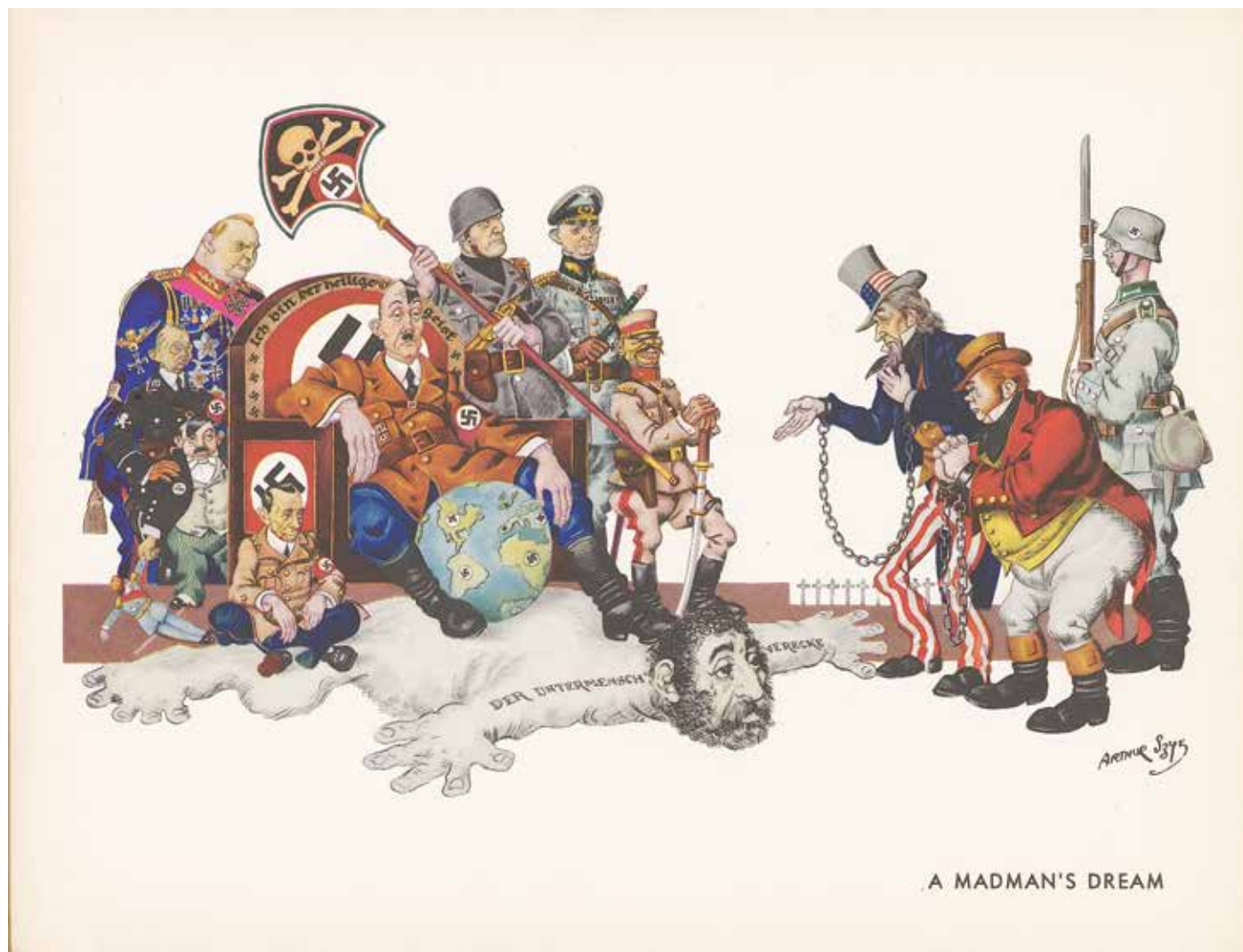
31. *Flower of civilization* (Kwiat cywilizacji)

32. *PH. D.* (Doktor filozofii)

33. *Geo-politics, 1941*
(Geopolityka, 1941)

34. *A madman's dream* (Marzenie szaleńca)

35. *Serbia will rise again* (Powtórne
zmartwychwstanie Serbii)

"CONSCIENCE IS A JEWISH INVENTION"

36. „Conscience is a jewish invention” („Sumienie to żydowski wynalazek”)

37. *Rumania joins the Axis*
(Rumunia dołącza do Osi)

38. *Nordic hero*
(Nordycki bohater)

39. *Pax germanica* (Germański pokój)

Spis obiektów na wystawie

The New Order

New York (Nowy Jork) 1941.

G.P. Putnam's Sons, k. [24],

wymiary: 20 x 25,cm

nr inw. MN-I.132

1. The New Order (Nowy porządek)
2. What are we waiting for? (Na co czekamy?)
3. The barter system in action (System wymiany w akcji)
4. Father, do not forgive them, for they know what they do (Ojcze, nie wybaczaj im, albowiem wiedzą co czynią)
5. Poland greets her good neighbors (Polska dziękuje swoim sąsiadom)
6. Enemies of the Third Reich (Wrogowie Trzeciej R zeszy)
7. Protective – custodian (Ochrona – opiekun)

8. „War of nerfs! Jawohl! – but the British *haf* no nerfs!” („Wojna nerwów! Tak jest! – ale Brytyjczycy nie mają „aj”!)
9. Twas the night before Christmas (To była noc przed Bożym Narodzeniem)
10. The English East Coast (Angielskie Wschodnie Wybrzeże)
11. Greeting the Luftwaffe (Podziękowania Luftwaffe)
12. Aryan ally (Aryjski sprzymierzeniec)
13. „The English betrayed you! – they did not surrender!...” („Anglicy zdradzili cię! – nie poddali się!...”)
14. The invaders (Najeźdźcy)
15. Attila (Atylla)
16. Balilla (Balilla)
17. Hitler acolyte (Akolita Hitlera)
18. Peace it’s wonderful! (Pokój jest piękny!)
19. Berlin – „all planes returned safely to their bases” (Berlin – „wszystkie samoloty bezpiecznie wróciły do swoich baz”)
20. France today (Francja dziś)
21. Vichy État – source boche (Woda Vichy – źródło szkopów)
22. Joyous collaborators (Radośni kolaboranci)
23. The four horsemen (Czterej jeźdźcy)
24. High command (Najwyższe dowództwo)
25. „There must be some explanation!” („Musi być jakieś wyjaśnienie!”)
26. The lion of Judah (Lew Judei)
27. Sitting pretty – siedząca przystojność

28. To the rear – march! (Do tyłu – marsz!)
29. Business as usual (Biznes jak zwykle)
30. Italy's historic march through Greece (Historyczny marsz Włochów przez Grecję)
31. Flower of civilization (Kwiat cywilizacji)
32. PH. D. (Doktor filozofii)
33. Geo-politics, 1941 (Geopolityka, 1941)
34. A madman's dream (Marzenie szaleńca)
35. Serbia will rise again (Powtórne zmartwychwstanie Serbii)
36. „Conscience is a jewish invention” („Sumienie to żydowski wynalazek”)
37. Rumania joins the Axis (Rumunia dołącza do Osi)
38. Nordic hero (Nordycki bohater)
39. Pax germanica (Germański pokój)
40. Polish Exiles (Polscy wygnańcy); 1941; ilustracja; druk, papier; 21,8 x 21,4 cm, nr inw. I.133

Bibliografia:

- Ansell Joseph P., *Artur Szyk. Artysta, Żyd, Polak*, Kraków – Budapeszt 2007;
Artur Szyk: Polak, Żyd, Łodzianin, red. Joanna Podolska, Łódź 2020;
Fuks Marian, Skotnicki Aleksander B., Podolska Joanna, Szukalak Marek, *Historia Statutu Kaliskiego księcia Bolesława Pobożnego z roku 1264 i jego iluminacji przez Artura Szyka w latach 1926-1928*, Warszawa 2012;
Shneiderman Shmuel Leib, *Burzliwe życie Artura Szyka*, Łódź 2002;
Snyder Timotyhy, *Nacjonalizm, marksizm i nowoczesna Europa Środkowa. Biografia Kazimierza Kelles-Krauza*, tłum. Marta Boguta, Warszawa 2011;
Szukalak Marek, *Łódzkie rysunki Artura Szyka*, Łódź 1997.

Koordinacja pracy redakcyjnej
Małgorzata Karolina Piekarska, Janina Tomczyk

Administracja
Dorota Dobrońska

Promocja
Dorota Panowek

Korekta
zbiorowa

DTP
Krzysztof Woźniak

ISBN 978-83-67398-54-1

Wydawnictwo Muzeum Niepodległości

(identyfikator wydawnictwa naukowego: 42 700)

al. Solidarności 62; 00-240 Warszawa

wydawnictwo@muzn.pl

Realizacja poligraficzna **realhe.ro**

Nakład 200 egz.

25^{lat} Mazowsze

Organizatorzy

ŻYCIE ŚRÓDMIEŚCIA

STOLICA

Patronat medialny

Partner

ISBN 978-83-67398-54-1